शिक्षण संक्रमण

| पुणे | वर्ष १० वे | अंक ६ | डिसेंबर २०२१ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत ₹ २५/- |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

विनम्र अभिवादन

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संत श्री गाडगे महाराज

सरदार वल्लभभाई पटेल

डॉ. राजेंद्र प्रसाद

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

डिसेंबर २०२१

शके - १९४३

✻ सल्लागार मंडळ ✻

शरद गोसावी

अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे

सदस्य

तुकाराम सुपे

शरद गोसावी

कृष्णकुमार पाटील

✻ संपादक ✻

डॉ. अशोक भोसले

सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

✻ कार्यकारी संपादक ✻

प्रिया शिंदे

सहसचिव (प्र.), राज्यमंडळ, पुणे

✻ सहायक संपादक ✻

गोवर्धन सोनवणे

संशोधन अधिकारी (प्र.) राज्यमंडळ, पुणे

✻ संपादक मंडळ ✻

प्रिया शिंदे

ज्ञानेश बावीकर

डॉ. दिलीप गरुड

सलिल वाघमारे

माधव धायगुडे

डॉ. लतिका भानुशाली

वार्षिक वर्गणी: रु.२५०/-

किरकोळ अंक रु. २५/-

अंतरंगानुक्रम

✻ नवीन शैक्षणिक धोरण : माझी भूमिका	अंजली गोरेगावकर	०५
✻ विद्यार्थी व शिक्षकांचे शारीरिक/मानसिक स्वास्थ्य	चारुलता पिंपळकर	१२
✻ नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षकांचे योगदान	ज्योती दीक्षित	१९
✻ भाषेच्या अध्यापनात उपक्रमशीलता	लीना काकडे	२७
✻ नवीन पथदर्शी शैक्षणिक धोरण : एक चिंतन	रवींद्र पंडित	३४
✻ तंत्रस्नेही शिक्षक : काळाची गरज	प्रगती भगत	४२

✻ 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी ॲण्ड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आघारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

✻ "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Dr. Ashok Banduji Bhosale, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Dr. Ashok Banduji Bhosale

मनोगत

बऱ्याच कालावधीनंतर नोव्हेंबरमध्ये राज्यातील माध्यमिक शाळा सुरू झाल्या आणि मुले आनंदित झाली. आतापर्यंत नाइलाजाने घरात कोंडून पडलेली मुले मुक्त झाली. शालेय परिसरात विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो. खेळ, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सहली, स्नेहसंमेलने यातून मुले घडतात. बौद्धिक विकासाबरोबरच त्यांचा शारीरिक, भावनिक व मानसिक विकासही होतो. ते खरे हसतखेळत शिक्षण असते.

मात्र दिवाळीचा सण असल्याने मुलांना पुन्हा सुट्टी मिळाली. डिसेंबरमध्ये पुन्हा शाळा सुरू होतील. अध्ययन-अध्यापनाचे काम पुन्हा गती घेईल. मुले शालेय जीवनात रमून जातील. दहावी-बारावीच्या विद्यार्थ्यांना मात्र शालान्त परीक्षेला सामोरे जायचे असल्याने ते अभ्यासात मग्न होतील. अभ्यासाचे नियोजन, सराव, शिक्षकांचे मार्गदर्शन, पालकांचे प्रोत्साहन व सूचना यातून त्यांचा परीक्षेच्या तयारीचा प्रवास सुकर होईल. २०२२ या नवीन वर्षाच्या स्वागताबरोबरच येणाऱ्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शालान्त परीक्षेला ते आत्मविश्वासाने सामोरे जातील. त्यांच्या या दमदार वाटचालीस हार्दिक शुभेच्छा!

३ डिसेंबर हा दिवस भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांचा जन्मदिवस. स्वातंत्र्य आंदोलनातील त्यांचे योगदान भारतीयांच्या स्मरणात आहे. साधी राहणी, उच्च विचारसरणी, असीम त्याग, प्रखर देशभक्ती या त्यांच्या गुणांचा विद्यार्थ्यांना परिचय करून देऊया आणि विद्यार्थ्यांच्या मनात देशभक्तीचे स्फुलिंग चेतवूया. ३ डिसेंबर हा जागतिक दिव्यांग दिन. परिस्थितीचे आणि दैवगतीचे रडगाणे न गाता आव्हानांना सामोरे जाणाऱ्या दिव्यांगांना इतरांच्या मदतीपेक्षा, खंबीर मनाची साथ हवी. त्यांच्यातील दुर्दम्य इच्छाशक्तीला व जिद्दीला सलाम.

'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असा संदेश देणारे, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा ६ डिसेंबर हा महापरिनिर्वाण दिन. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हयातभर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मूल्यांची कास धरली. त्यांचे वाचनवेड, अखंड ज्ञानपिपासू वृत्ती, ग्रंथप्रेम, ग्रंथसंग्रह या वृत्ती मुलांच्यात रुजवणे हीच त्यांना आदरांजली ठरेल.

७ डिसेंबर हा ध्वजदिन. देशाचे अखंडपणे रक्षण करणाऱ्या भारतीय जवानांच्या आठवणींचा दिवस. ही आठवण फक्त एका दिवसापुरता न राहता ती सदैव असायला हवी. जवानांचे शौर्य, साहस, त्याग, देशभक्ती, समर्पण हे गुण विद्यार्थ्यांत रुजवूया. त्यांच्या शौर्यकथा सांगून मुलांच्या मनात देशप्रेम, संवेदनशीलता जागवूया.

भारताचे 'पोलादी पुरुष' सरदार वल्लभभाई पटेल यांचा १५ डिसेंबर हा स्मृतिदिन. स्वातंत्र्य संग्रामातील त्यांचा सक्रिय सहभाग व स्वातंत्र्योत्तर काळात गृहमंत्री म्हणून त्यांनी निभावलेली सक्षम भूमिका कोण विसरेल? त्यांच्या स्मृतीला अभिवादन! तसेच आपल्या कीर्तनातून स्वच्छतेचा आणि करुणेचा संदेश देणारे संत गाडगेबाबा यांचाही १५ डिसेंबर हा स्मृतिदिन; त्यांना विनम्र अभिवादन! कारुण्यमूर्ती येशू ख्रिस्त यांचा जन्मदिन, भारताचे पहिले कृषिमंत्री डॉ. पंजाबराव देशमुख व संत जगनाडे महाराज यांचीही जयंती याच महिन्यात आहे. या सर्व थोर विभूतींना विनम्र अभिवादन!

नोव्हेंबरच्या अंकाप्रमाणेच याही अंकात राज्य शिक्षण मंडळाने घेतलेल्या शिक्षकांच्या निबंध स्पर्धेतील उर्वरित गुणवत्तापूर्ण निबंध घेतले आहेत. त्यातून शिक्षकांना नवीन शैक्षणिक धोरणाची ओळख तर होईलच; पण ते अजून तंत्रस्नेही बनून, उपक्रमशील बनण्यास प्रोत्साहित होतील असा विश्वास वाटतो. येणाऱ्या नवीन वर्षाच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा!

शरद गोसावी
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

नवीन शैक्षणिक धोरण : माझी भूमिका

(राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा - उत्तेजनार्थ)

अंजली गोरेगावकर, मुंबई : ८८७९८५८२८७

भारतातील प्राचीन शिक्षणपद्धती तसेच नवीन शैक्षणिक धोरण यांबाबतची माहिती या लेखात दिली आहे. नवीन धोरणासंबंधी सखोल विवेचनही केले आहे. नवीन धोरणातील बारीकसारीक मुद्देही या लेखातून लेखिका सांगत आहेत.

३ डिसेंबर, २०२० रोजी सोलापूरच्या श्री. रणजितसिंह डिसले यांना, 'वैश्विक शिक्षक पुरस्कार' (Global Teacher Award) जाहीर झाला. संपूर्ण जगभरात आम्हा भारतीयांच्या माना पुन्हा एकदा अभिमानाने उंचावल्या. विशेषत: हा क्षण मराठी शाळेतील शिक्षकांच्या आनंदाचा अगदी परमोच्च क्षण असावा. श्री. डिसलेसरांनी आपल्याला मिळालेल्या पारितोषिकाची रक्कमही कुशलतेने वाटली आणि पुन्हा एकदा संपूर्ण विश्वाला भारतीय संस्कृतीचे दर्शन देऊन 'वैश्विक शिक्षक पुरस्कार' खऱ्या अर्थाने सार्थ केला. वरील सुखद प्रसंगाचा उल्लेख मी माझ्या निबंधाच्या विषयाशी 'नवीन शैक्षणिक धोरण : माझी भूमिका' निगडित असल्याने केला आहे इतकेच.

'नवीन शैक्षणिक धोरण : माझी भूमिका' या निबंधातून पूर्वीची शैक्षणिक धोरणे, प्राचीन काळातील शिक्षणपद्धती, स्वातंत्र्यपूर्व शिक्षणपद्धती, स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेले बदल, शिक्षण पद्धतीचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम तसेच नवीन शैक्षणिक धोरणाचा विचार मांडणार आहे.

प्राचीन काळातील भारतीय शिक्षणाचे स्वरूप :

भारतीय शिक्षणाचा कालखंड खूप मोठा आहे. धर्म (Religion) या घटकापासून प्राचीन काळातील भारतीय शिक्षणाची सुरुवात झालेली दिसते. हे शिक्षण तत्त्वज्ञानाशी निगडित होते.

प्राचीन भारतीयांचे जीवन आध्यात्मिक विचारांशी जोडले गेलेले होते. त्या काळापासूनच भारतीय शिक्षण हे गतिमान होते. देशपरत्वे, कालपरत्वे या शिक्षणपद्धतीत बदल होत गेले. आधुनिकीकरणामुळे शिक्षणपद्धतीत नवनवीन कल्पना येत राहिल्या व त्यानुसार शिक्षणाचे स्वरूपही पालटले.

भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शिक्षणाचे स्वरूप:

भारतावर इंग्रजांनी दीडशे वर्षे राज्य केले. या काळात भारतीयांचा संबंध पाश्चात्त्यांशी आला. त्यांचे अन्न, पोषाख, चालीरीती, शिष्टाचार, सामाजिक जीवन, प्रवृत्ती इत्यादी गोष्टींचा प्रभाव भारतीयांवर झाला. इंग्रजी शिक्षणाने भारतीयांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडवून आणला. पाश्चात्त्यीकरणामुळे लोकशाही, समता, न्याय, हक्क, धर्मनिरपेक्षता, विज्ञान-तंत्रज्ञान, विज्ञाननिष्ठा यांचा जवळून परिचय झाला; तसेच मानवतावादी दृष्टिकोनही निर्माण झाला.

इंग्रजी शिक्षणाने भारतातील अस्पृश्यता, कर्मकांड, विषमता, रुढी-परंपरा तसेच अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले. सर्वांत महत्त्वाचा भाग म्हणजे या शिक्षणाने राजा राममोहन रॉय, महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर, स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या अनेकांनी भारतीय समाजात शैक्षणिकदृष्ट्या क्रांती घडवून आणली. वर उल्लेख झालेल्या काही विचारवंतांनी, कर्मयोगी लोकांनी शाळा-महाविद्यालयांची स्थापना केली. महर्षी कर्वे यांनी शिक्षणसंस्था काढल्या. स्त्रियांना, बहुजन समाजातील लोकांना शिक्षण दिले जाऊ लागले.

भारतातील स्त्रिया शिकू लागल्या. आपल्या प्रतिभाशक्तीने, शिक्षणाने स्वतःमध्ये बदल घडवून आणू लागल्या. डॉ. आनंदीबाई जोशी, कमला सोहोनी (शास्त्रज्ञ), सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे यांसारख्या कित्येक महिलांनी आपल्या बुद्धीची चुणूक दाखवली.

नानाविध क्षेत्रांत स्त्रिया वावरू लागल्या. स्त्रियांच्या क्षमता वृद्धिंगत होऊ लागल्या. समाजसुधारणेत त्या सक्रिय सहभागी होऊ लागल्या, स्त्री-शिक्षणाचे महत्त्व हळूहळू सगळ्यांनाच समजू लागले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षणविषयक समित्या व आयोग :

समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचे काम शिक्षणाद्वारेच पार पाडले जाते यात दुमत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून विविध समित्या आणि आयोग यांचा समावेश करण्यात आला. त्याचा थोडक्यात आपण आढावा घेऊ. १५ ऑगस्ट १९४७ ला आपला भारत देश स्वतंत्र झाला, त्यानंतर सगळ्याच क्षेत्रांत सुधारणा होणे गरजेचे होते. त्यामुळे आपण स्वातंत्र्योत्तर काळातील सगळ्याच शैक्षणिक धोरणांचा आढावा घेऊ. १९४८ ला ताराचंद समिती स्थापन करण्यात आली. माध्यमिक शिक्षणाला अधिकाधिक गतिमान बनवण्याकरिता नवीन माध्यमिक शाळा स्थापन करण्याचा प्रस्ताव या समितीने मांडला. माध्यमिक शिक्षणामुळे व्यक्ती आपले जीवन सुसह्य करू शकते असे मत या समितीने मांडले, कारण त्या काळात सातवीपर्यंत शिक्षण घेतलेले उमेदवार (व्ह.फा.) शिक्षक म्हणून नोकरी करीत होते. जर त्यांनी पुढचे शिक्षण पूर्ण केले तर त्यांना मोठ्या पदावर काम करता येऊ शकेल असा विश्वास समितीला वाटत होता. १९४८-१९४९ या कालखंडात राधाकृष्णन आयोग आला. त्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षणातही सुधारणा घडवून आणण्याबाबतचा प्रयत्न केला. यावरून आपल्याला असे दिसून येते, की शिक्षण हे प्राथमिक स्वरूपाचे न राहता माध्यमिक, पदवीपर्यंत आणि पदव्युत्तर शिक्षणाचाही विचार होऊ लागला होता. १९५२-५३ मध्ये आलेल्या मुदलियार आयोगानेही माध्यमिक शिक्षणाच्या बाबतीत आवश्यक अशा सूचना केल्या. या आयोगाने शिक्षणातून सुजाण, सुविद्य, सुशिक्षित व कार्यक्षम भावी नागरिक निर्माण व्हावा अशी अपेक्षा बाळगली आहे. यानंतर १९६४-१९६६ मध्ये आलेल्या कोठारी आयोगाला 'भारतीय शिक्षण आयोग' या नावानेही ओळखले जाते.

कोठारी आयोगानेच १०+२+३ हा आकृतिबंध सुचविला, याशिवाय शिक्षणासाठी काही नवीन शिफारशीसुद्धा सुचविल्या होत्या. म्हणूनच कोठारी आयोग शिक्षणाचा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. या आयोगाने शिक्षणाच्या सर्व बाजूंचा सूक्ष्म विचार करून, शिक्षणप्रक्रिया विकसनशील करण्याचे कार्य केलेले दिसते.

१९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण :

१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे महत्त्वाचे तत्त्व आहे, 'शिक्षण ही आजची आणि उद्याची एकमेवाद्वितीय अशी गुंतवणूक आहे.' नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) हे परिणामकारक शिक्षण देण्यासाठी महत्त्वाचे ठरले. शैक्षणिक संधींची समानता हीसुद्धा या आयोगाची उल्लेखनीय बाब आहे. शिक्षणामुळे राष्ट्रीय एकात्मता, विचारस्वातंत्र्य तसेच वैज्ञानिक दृष्टिकोन इत्यादी बाबी साध्य करता येतात. शिक्षणामुळे अर्थव्यवस्थेच्या सर्व स्तरांवर उपयुक्त मनुष्यबळ निर्माण होते. म्हणूनच शिक्षण हा संशोधन व विकास यांचा मूलभूत पाया आहे. हेच या आयोगाने मांडण्याचा प्रयत्न केला; म्हणूनच १९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण शिक्षणक्षेत्रातील क्रांतिकारी टप्पा मानले जाते.

याच शैक्षणिक धोरणात दर पाच वर्षांनी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, त्याची कार्यवाही व परिणाम यांचे पुनरावलोकन करावे असे सुचविले होते. त्यानुसार या धोरणाची समीक्षा करण्यासाठी केंद्र सरकारने नव्या

काही समित्यांची स्थापना केली. केंद्र सरकारने शैक्षणिक व्यवस्थेचे पुनरावलोकन करण्यासाठी आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिली समिती नेमली. या समितीने आपला अहवाल २६ डिसेंबर १९९० ला सादर केला. या समितीला 'राममूर्ती समिती' असे म्हटले जाते. या अहवालावर विचार करण्यासाठी, मार्च १९९१ मध्ये एक समिती नेमली गेली. या समितीचे अध्यक्ष श्री.जनार्दन रेड्डी होते. श्री. रेड्डी यांनी आपला अहवाल (१९९२) ला सादर केला. त्यानुसार सरकारने आपले १९९२ चे सुधारित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. या सुधारित धोरणान्वये इ.स. २००० पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचे ठरविले.

राष्ट्रीय शिक्षण आराखडा (२००५) :

आजच्या व उद्याच्या अनेकविध आव्हानांना समर्थपणे पेलण्याची क्षमता शिक्षणातून यावी यादृष्टीने पुनर्रचित २००५ चा अभ्यासक्रम ठरविण्यात आला. २००५ चा अभ्यासक्रम हा सुसंगत आणि समानता व उत्कृष्टता यावर आधारित आहे. संपूर्ण शिक्षणप्रक्रियेचा भर उत्तमतेचे ज्ञान करून देणे यावर आहे. उत्तमतेच्या ज्ञानाबरोबरच उत्तमतेवर प्रेम करणारा आणि उत्तम कार्य करणारा विद्यार्थी घडावा अशी अपेक्षा २००५ च्या धोरणात मांडण्यात आली आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण (२०१९-२०) :

इस्रोचे माजी प्रमुख डॉ. डी. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली ९ सदस्यांनी मिळून 'नवीन शैक्षणिक धोरण २०१९-२०' चा मसुदा तयार केला.

भारत सरकारच्या मनुष्यबळ विकास खात्याने हा मसुदा जनतेसमोर ठेवला. ह्या मसुद्यातील काही ठळक तरतुदी खालीलप्रमाणे सांगता येतील. जुना ५+२+३ ऐवजी नवीन ५+३+३+४ हा आराखडा लागू करणे, ज्यात पहिला टप्पा - पूर्वप्राथमिक ते २री इयत्ता - ५ वर्षे, दुसरा टप्पा - ३री इयत्ता ते ५वी इयत्ता - ३ वर्षे, तिसरा टप्पा - ६वी इयत्ता ते ८वी इयत्ता - ३ वर्षे, चौथा टप्पा - ९वी इयत्ता ते १२वी इयत्ता- ४ वर्ष असे आहेत.

* पूर्वप्राथमिक शिक्षण वयाच्या तिसऱ्या वर्षापासून सुरू होईल. अंगणवाडी शिक्षण हे छोटा शिशु आणि मोठा शिशु या वर्गाबरोबर जोडले जाईल. ६ व्या वर्षी मूल इयत्ता पहिलीच्या वर्गात प्रवेश घेईल. * वयोगट ३ ते ८ मधील शिक्षण हे मूलभूत शिक्षण समजले जाईल आणि त्यासाठी बालसुलभ अभ्यासक्रम विकसित केला जाईल. * अंगणवाडीच्या शाळा पूर्वप्राथमिक वर्गाशी जोडल्या जातील, तर शक्य असेल तेथे पूर्वप्राथमिकच्या शाळा प्राथमिक शाळेशी जोडण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. * ज्या ठिकाणी सध्या अस्तित्वात असलेल्या अंगणवाडी आणि पूर्वप्राथमिक शाळा नवीन अभ्यासक्रम राबवण्यास अपयशी ठरतील, त्याठिकाणी सर्व सोईंनीयुक्त अशा नवीन स्वतंत्र पूर्वप्राथमिक शाळा उभारल्या जातील आणि शिक्षणाबरोबरच ३ ते ६ वयोगटातील मुलांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक विकासासाठी आवश्यक सुविधा निर्माण केल्या जातील. * ३ ते ८ या वयोगटातील मुलांसाठी उपक्रमावर आधारित खेळाच्या माध्यमातून लवचिकता असलेले शिक्षण दिले जाईल. * पूर्व प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मुलांमध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान यावे यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील. * शाळांमधील हुशार मुलांना अपेक्षित शिक्षण मिळावे म्हणून 'राष्ट्रीय शिक्षण कार्यक्रम' अंतर्गत दर आठवड्यास ५ तासांचे अतिरिक्त शिक्षण पुरविले जाईल, तसेच जी मुले अभ्यासात मागे पडतात, त्यांना शाळेच्या वेळेत आणि त्यानंतरही उपाययोजनात्मक शिक्षण पुरविले जाईल. * प्रत्येक विद्यार्थ्याकडे नीट लक्ष देता यावे यासाठी विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण ३०:१ असे असेल. * मुलांना स्थानिक भाषेत चांगले शिक्षण मिळावे म्हणून स्थानिक भाषेची जाण असलेल्या शिक्षकांची नियुक्ती करण्याला प्राधान्य देण्यात येईल. * मुलांच्या हजेरीवर आणि मानसिक

स्थितीवर लक्ष ठेऊन त्यात सातत्य राखण्यासाठी प्रत्येक शाळेत एका समाजसेवकाची आणि एका मानसशास्त्रज्ञाची नियुक्ती करणे. ❋ वाचनाला आणि त्यातून ज्ञानवृद्धीला प्राधान्य मिळावे म्हणून संपूर्ण देशात सार्वजनिक ठिकाणी आणि शाळांमध्ये ग्रंथालये आणि वाचनकक्ष उभारणे. ❋ अपेक्षित ध्येय गाठण्यासाठी शाळांना आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधा पुरविणे. ❋ RTEA यात सुधारणा करणे, १२ वीपर्यंतचे शिक्षण या कायद्याखाली आणणे. ❋ २ ते ८ या वयोगटातील मुलांची क्षमता एकापेक्षा अधिक भाषा शिकण्याची असल्याने त्यासाठी शिक्षकांनी मातृभाषेसहित इतर भाषांचाही वापर करून शिकवावे. ❋ प्राथमिक शिक्षणात शास्त्र विषय मातृभाषेसह इंग्रजी भाषेत शिकविणे. ❋ विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजावा म्हणून शास्त्रशुद्ध पुराव्यावर आधारित शिक्षणाचा अंतर्भाव करणे. ❋ माध्यमिक शिक्षणात ऐच्छिक परदेशी भाषाविषय विद्यार्थ्यांना निवडता येईल. ❋ विद्यार्थ्यांनी कोणतीही एक कला शिकावी म्हणून त्यांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांच्याशी स्थानिक कलाकारांचा सहवास घडवून आणणे. ❋ माध्यमिक शिक्षणाबरोबरच संस्कृतसारख्या प्राचीन भाषेचे संवर्धन आणि प्रसार व्हावा म्हणून इतर प्रादेशिक भाषांचा दोन वर्षांचा समांतर अभ्यासक्रम सुरू करणे. ❋ विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करण्यासाठी १० वी व १२ वी प्रमाणेच ३ री, ५ वी व ८ वी इयत्तेत परीक्षा घेतली जाईल. ❋ विशेष गुणवत्ता असलेल्या मुलांसाठी योग्य त्या पायाभूत सुविधा आणि मदत पुरवली जाईल. ❋ उच्च शिक्षणासाठी असलेल्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जागा आता 'राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियंत्रण मंडळ' (NHERA) ही नवी यंत्रणा घेईल. ❋ उच्च शिक्षण संस्थांच्या स्वायत्ततेला आणि गुणवत्तेला प्राधान्य देणे. ❋ गुणवत्तापूर्ण संशोधनाला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन मंडळ किंवा संस्थेची स्थापना करणे. ❋ २०३० पर्यंत उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेणाऱ्यांची संख्या दर्शविणारा 'ढोबळ नोंदणी प्रमाण निर्देशांक' ५०% पर्यंत वाढवा म्हणून प्रयत्न करणे. सध्या हे प्रमाण २७% आहे. ❋ प्रत्येक उच्च शिक्षण ही स्वायत्त आणि स्वतंत्र अस्तित्त्व असलेली संस्था म्हणून काम करेल आणि स्वतःचे शैक्षणिक निर्णय स्वतः घेईल. ❋ उच्च शिक्षण संस्थांचे खालील तीन प्रकारच्या संस्थांमध्ये वर्गीकरण करणे.

उच्च शिक्षण - संशोधन संस्था - शैक्षणिक संस्था/विद्यापीठे - महाविद्यालये

संशोधन संस्था :

यात सर्व केंद्रीय विद्यापीठे, केंद्रसरकारच्या मालकीच्या आणि अनुदानित संस्था यांचा समावेश केला जाईल. या संस्था देशातील गुणवत्तापूर्ण संशोधनासाठी आणि त्यांचा दर्जा कायम राखण्यासाठी पायाभूत सुविधा आणि इतर सोयी पुरवतील.

शैक्षणिक संस्था / विद्यापीठे :

या संस्था/ विद्यापीठे गुणवत्तापूर्ण पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षण देण्यासाठी काम करतील.

महाविद्यालये :

यात उच्च दर्जाचे पदवी आणि पदविका शिक्षण दिले जाईल. ❋ स्वतंत्र बी.एड. रद्द करून चार वर्षांचा इंटिग्रेटेड पदवी कोर्स सुरू करण्यात येईल. बारावीनंतर थेट या कोर्सला प्रवेश घेता येईल. ❋ अशा प्रकारे बी.एड. झालेल्या शिक्षकांना प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमध्ये नोकरी करण्यास पात्र समजले जाईल. ❋ व्यावसायिक शिक्षण शालेय शिक्षणात समाविष्ट केले जाईल. ❋ इंग्रजी भाषेला दुसरी भाषा किंवा तिसरी भाषा म्हणून निवडता येईल. ❋ इयत्ता सहावीनंतर तीन भाषा शिक्षणपद्धती सुरू केली जाईल. ज्यात स्थानिक भाषेला प्राधान्य दिले जाईल. ❋ ज्या भागात हिंदी भाषा बोलली जात नाही त्या प्रदेशात हिंदी भाषा शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाईल तर हिंदी भाषा बोलल्या जाणाऱ्या प्रदेशात इतर कोणत्याही मान्यताप्राप्त भारतीय भाषेला प्राधान्य दिले जाईल. ❋ कोणतेही महाविद्यालय विद्यापीठाशी

संलग्न असणार नाही. थोडक्यात सर्व महाविद्यालये स्वायत्त करण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. ✻ स्वायत्त महाविद्यालयांची विद्यापीठांशी असलेली संलग्नता संपुष्टात येऊन ते स्वतःची प्रमाणपत्रे देऊ शकतील. ✻ पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर संबंधित संस्था किंवा विद्यापीठ स्नातकांना नोकरी किंवा व्यवसायासाठी आवश्यक ते सहकार्य करेल. ✻ आर्थिक कारणामुळे कोणत्याही विद्यार्थ्यांचे उच्च शिक्षण अर्धवट राहू नये यासाठी संस्था, विद्यापीठे आवश्यक ती आर्थिक मदत करतील. ✻ येत्या पाच वर्षांत देशातील मागास जिल्ह्यात संशोधन संस्था, शैक्षणिक संस्था/ विद्यापीठे, महाविद्यालये यांपैकी एका प्रकारची तरी शिक्षणसंस्था उभारली जाईल. ✻ उच्च शिक्षणाच्या विस्तारासाठी किंवा अपेक्षित गुणवत्ता राखण्यासाठी आवश्यक असलेला निधी विद्यापीठे सार्वजनिकरित्या उभा करू शकतील आणि त्याची प्रक्रिया अत्यंत पारदर्शी आणि खुली असेल. ✻ ५०% चे GER ध्येय गाठण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण मुक्त आणि दूरस्थशिक्षणाला चालना देऊन त्याचा प्रसार वाढविणे. ✻ आंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय शिक्षण संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आवश्यक त्या पात्रतेचे आणि क्षमतेचे मनुष्यबळ निर्माण करणे. ✻ परदेशी मुलांसाठी शिक्षण संस्थांमध्ये १५% जागा राखीव ठेवणे. ✻ जगातील निवडक विद्यापीठांना भारतात शिक्षणासाठी परवानगी देणे. ✻ शिक्षकांचा दर्जा आणि गुणवत्ता टिकवून त्यात वाढ करण्यासाठी त्यांना प्रेरणा आणि प्रोत्साहन देणे. ✻ पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रम तयार करीत असताना ते आंतरराष्ट्रीय शिक्षणाचा दर्जा आणि गुणवत्ता लक्षात घेऊन त्या समकक्ष राहतील यासाठी प्रयत्न करणे. ✻ दर्जा आणि गुणवत्ता यात वाढ करण्यासाठी विद्यार्थी आणि शिक्षक यांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देवाणघेवाण (Student and Faculty Exchange) करणे. ✻ शिक्षकांची भरती करताना त्या शिक्षकाचे ज्ञान, गुणवत्ता आणि शिकविण्याची क्षमता यांना प्राधान्य देणे. ✻ शिक्षक भरतीचे सर्व अधिकार संबंधित संस्थांना देणे. ✻ सर्व संस्था आणि विद्यापीठे यांमध्ये शिक्षकांची नियुक्ती करताना कालावधी आधारित नियुक्त्या दिल्या जातील, ज्यात नियुक्त शिक्षकाचा परिविक्षाधीन कालावधी (Probation Period) पाच वर्षांचा असेल. पाच वर्षे पूर्ण झाल्यानंतरच वरिष्ठ, देखरेख समिती आणि विद्यार्थी प्रतिसाद तसेच विद्यार्थ्यांची मते लक्षात घेऊन नियुक्ती कायम केली जाईल किंवा परिविक्षाधीन कालात वाढ होईल. ✻ प्रत्येक संस्था शिक्षकांना नोकरीत कायम करत असताना नियम, अटी आणि प्रक्रिया स्वतः ठरवेल. ✻ शिक्षकांना प्रशिक्षण देणाऱ्या मनुष्यबळ विकास केंद्राचे संबंधित विद्यापीठात विलिनीकरण करण्यात येईल. ✻ उच्च शिक्षणातील संशोधन आणि नवनिर्मितीला चालना आणि प्रोत्साहन देऊन प्रसार करण्यासाठी खालील चार क्षेत्रांतील संशोधन आणि नवनिर्मितीसाठी राष्ट्रीय संशोधन संस्थेची स्थापना करणे. ✻ विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ✻ समाजशास्त्र ✻ कला ✻ मानवीय शाखा ज्यात कालांतराने आरोग्य, शेती, पर्यावरण यांचा समावेश केला जाईल.

✻ संस्थेला दरवर्षी रू. २०,००० कोटी किंवा जीडीपीच्या ०.१% यापैकी जास्त असलेली रक्कम अनुदान म्हणून दिली जाईल. ✻ या संस्थेच्या व्यवस्थापकीय मंडळावर शिक्षणक्षेत्रातीलच तज्ज्ञ आणि व्यासंगी शिक्षकांची नियुक्ती केली जाईल. ✻ मोठ्या संशोधन प्रकल्पाबरोबरच दीर्घकालीन संशोधन प्रकल्प महासंशोधन प्रकल्प आणि आंतरराष्ट्रीय संशोधन प्रकल्पासाठी प्राधान्याने मान्यता आणि निधी पुरवला जाईल. ✻ संस्थेद्वारे केलेल्या संशोधनाचा अंतिम अधिकार संशोधकाकडेच राहील. ✻ संशोधनाचा सरकार आणि उद्योगांना उपयोग व्हावा म्हणून सरकार, उद्योग आणि संशोधक यांच्यामध्ये थेट दुवा आणि समन्वय यंत्रणा निर्माण केली जाईल. ✻ केंद्र आणि राज्य सरकारच्या विविध मंत्रालयांना आवश्यक संशोधकांची पूर्तता करण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन संस्था प्रयत्न करेल. ✻ खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांतील उद्योजक आणि व्यावसायिकांनी आपल्या वार्षिक

नफ्याचा ०.१% इतकी रक्कम संशोधनासाठी राखून ठेवली पाहिजे. ही रक्कम सामाजिक जबाबदारी निधीमधून किंवा स्वतंत्रपणेही ठेवता येईल.

इथपर्यंत आपण पूर्वप्राथमिक ते उच्च शिक्षणाचा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (२०१९-२०) चा आराखडा पाहिला. यात आतापर्यंत आपण शिक्षणविषयक सुधारणा पाहिल्या; पण याच शैक्षणिक धोरणात शिक्षकांच्या शिक्षणाबाबतच्या काही शिफारशी केलेल्या आहेत. त्याचा थोडक्यात आढावा घेऊ.

शिक्षकांचे शिक्षण :

'शिक्षक शिक्षण' हा उच्च शिक्षणाचा अविभाज्य भाग समजला जाईल. * शिक्षकांसाठी पदव्युत्तर आणि संशोधनात्मक (एम. फील./पीच. डी.) शिक्षणासाठी विद्यापीठ स्तरावर यंत्रणा निर्माण करणे. * पीएच.डी. पदवीकरिता अध्यापनशास्त्र हा विषय सुरू करणे. * प्रत्येक विद्यापीठात स्वतंत्र शिक्षण विभाग सुरू करणे.

* शाळा आणि उच्च शिक्षण संस्था यांमध्ये सहसंबंध आणि समन्वयव्यवस्था निर्माण करणे. * गुणवत्तेचे आणि उच्च क्षमतेचे शिक्षक निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांना शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये उच्च गुणवत्तेच्या शिक्षकांच्या नियुक्त्या करणे. * शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी असलेल्या मनुष्यबळ विकास केंद्राचे (एच.आर.डी.सी.) स्वतंत्र अस्तित्व संपुष्टात येऊन ही केंद्रे विद्यापीठाचा अविभाज्य भाग म्हणून काम करतील.

व्यावसायिक शिक्षण :

* व्यावसायिक शिक्षण हा उच्च शिक्षणाचा अविभाज्य भाग समजला जाईल. * व्यावसायिक शिक्षणामध्ये कौशल्याधारित शिक्षणाचे पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रम सुरू करणे. * व्यावसायिक अभ्यासक्रमातील पदव्युत्तर शिक्षण आणि संशोधन यांना चालना देणे. * व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिकवण्यासाठी व उच्च गुणवत्तेचे शिक्षक निर्माण करण्यासाठी विद्यापीठे आणि महाविद्यालये यांच्यात स्वतंत्र विभाग निर्माण करणे. * १७ पेक्षा जास्त विविध केंद्रीय मंडळांचे एकत्रीकरण करून एकच केंद्रीय नियंत्रण मंडळ तयार करणे. * व्यावसायिक शिक्षणासाठी लागणारी प्रवेश फी ठरविण्याचा अधिकार संबंधित शिक्षण संस्थेच्या व्यवस्थापनाला असेल. * उच्च व व्यावसायिक शिक्षणामध्ये सर्वांना न्याय्य वाटा मिळेल. * स्थानिक कला, कौशल्य आणि विशेष गुणांचे संवर्धन करणे, त्यांना प्रोत्साहन आणि संरक्षण देऊन त्यांचे पुनरुज्जीवन करणे, व्यावसायिक शिक्षणासाठी ग्रामीण आणि आदिवासी भागावर विशेष लक्ष देणे. * प्रौढ आणि निरंतर शिक्षणासाठी ग्रामीण आणि आदिवासी भागांवर विशेष लक्ष देणे. * प्रभावी प्रौढ शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित प्रतिनिधींचे गट बनविणे. * पाली, पर्शियन आणि प्राकृत भाषेच्या संवर्धन आणि प्रसारासाठी राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेची स्थापना करणे. * उच्च शिक्षणात भारतीय भाषांना प्रोत्साहन देणे.

याप्रमाणे शैक्षणिक धोरणाच्या तरतुदी केल्या आहेत. बऱ्याच लोकांनी या धोरणाला विरोध दर्शवला आहे. नाण्याला जशा दोन-तीन बाजू असतात तशाच बाजू या धोरणाला आहेत. काहींनी याचे स्वागत केले. या धोरणानुसार शिक्षकांना वागायचे आहे. ज्यांना स्वातंत्र्य नसते अशा चाकोरीतून विद्यार्थ्यांचा विकास घडवून आणण्याचे कार्य करायचे आहे. माझी भूमिका नेमकी कशी असेल ते पाहणे महत्त्वाचे आहे. बारकाईने पाहिल्यास या धोरणात मातृभाषेचा-प्राचीन भाषांचा प्रचार करण्याबाबत तसेच त्यांच्या संवर्धनाबाबतचा विचारही केला आहे. एक शिक्षक म्हणून या धोरणाकडे पाहताना तटस्थ भूमिका गरजेची आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाबाबत माझी भूमिका :

या नवीन शैक्षणिक धोरणात पूर्वप्राथमिक शाळा, प्राथमिक शाळांना जोडून शिक्षणाला एकसंध करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. तो विद्यार्थ्यांना आणि पालकांनाही महत्त्वाचा आहे. पूर्वप्राथमिक शाळांबरोबरच अंगणवाडीचाही विचार केला आहे. त्यामुळे एका शाळेत विद्यार्थी दाखल झाला, की त्या शाळेतच तो आपले शिक्षण पूर्ण करू शकणार आहे. विद्यार्थ्यांना जी भाषा समजते त्यात त्याला शिक्षण घेता येणार

आहे. त्यामुळे इंग्रजी भाषेची भीती वाटण्याचे काही कारण नाही. भाषा शिकण्याचे वय लक्षात घेता शिक्षकांनीच आपल्या अध्यापनात विविध शब्दांचा वापर करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा भाषिक विकास होण्यास मदत होणार आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणात व्यावसायिक शिक्षणाचाही समावेश केला गेला आहे. त्यामुळे विद्यार्थी बेरोजगार राहणार नाही. कोणतेही कौशल्यात्मक व्यावसायिक शिक्षण घेऊन तो आपल्या जीवनात सक्षम होऊ शकतो.

नवीन शैक्षणिक धोरणात ज्या शिफारशी केल्या आहेत त्या नक्कीच विचारवंतांकडून आलेल्या आहेत शिक्षणक्षेत्रात बदल घडवले आहेत; पण त्या-त्या अभ्यासक्रमाची फी संबंधित संस्था ठरवणार आहे किंबहुना 'स्वायत्तता' असे गोंडस नावही त्याला दिले आहे, त्यामुळे कदाचित पैशांअभावी गुणवत्ता डावलली जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. भाषा शिक्षकांना स्थानिक भाषेसोबत अन्य भाषांचाही वापर करायचा आहे. इयत्ता ३री, ५वी, ८वी, १०वी आणि १२वीच्या विद्यार्थ्यांना मूल्यमापन करण्यासाठी परीक्षा द्यावी लागणार आहे. या शैक्षणिक धोरणात शिक्षकांची भरती, त्या शिक्षकाची गुणवत्ता, ज्ञान, विद्यार्थ्यांना शिकवण्याची क्षमता यांचा विचार करून केली जाणार आहे. शिक्षकाला (Probation Period) म्हणून पाच वर्षे काम करावे लागणार. त्यानंतरच विद्यार्थ्यांची मते, वरिष्ठ आणि देखरेख समितीच्या निर्णयानंतरच त्याची नियुक्ती कायमस्वरूपी होणार आहे. ज्यांच्यात या पेशाबद्दल तळमळ, आवड आहे अशा शिक्षकांना आपल्या गुणवत्तेचे, मेहनतीचे योग्य फळ मिळणार आहे. शिक्षकांची या धोरणानुसारची भूमिका महत्त्वाची आहे. या बदललेल्या धोरणाची अंमलबजावणी होऊन प्रत्यक्ष कार्यवाही होऊन साधारणत: २०३० पर्यंत आपल्याला त्याचे फलित (Output) उपलब्ध होणार आहे.

शिक्षकांना त्यांचे कार्य अधिक सक्षमतेने पार पाडायचे आहे. आपल्या महाराष्ट्रात 'सर्व शिक्षा अभियान' हा भारत सरकारद्वारा कार्यक्रम २००३ ते २०१० या कालावधीत राबविण्यात आला. शिक्षण देणे हा एक सेवाधर्म आहे; सेवाभाव आहे; नवीन धोरणात शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची आहेच; कारण आपल्याला शिक्षणातूनच क्रांती घडवायची आहे. संपूर्ण समाजाचा कायापालट करण्यासाठी शिक्षकालाच प्रयत्नशील रहावयाचे आहे.

प्रत्येक शिक्षकाने विद्यार्थ्यांशी आपले वर्तन मैत्रीपूर्ण ठेवायचे आहे. शिक्षकांना स्वतःला परिपूर्ण करायचे आहे आणि स्वत:च विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचायचे आहे. आपले अध्यापन अधिकाधिक रंजक कसे होईल याचाही विचार शिक्षकांनी मुख्याध्यापकांच्या चर्चेतून करायचा आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणात हुशार आणि अभ्यासात गती कमी असणाऱ्यांसाठी विशेष कालावधी राखून ठेवण्याची शिफारस केली आहे त्यानुसार शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करावयाचे आहे.

समारोप

शिक्षकाने व्रतस्थपणे आपले अध्यापनकार्य करायचे आहे. आपल्या विद्यार्थ्यांना भावी जीवनात सक्षमतेने, समर्थपणे उभे राहता यावे यासाठी शिक्षकांनी आपल्या भूमिकेत थोडासा बदल करायचा आहे.

आपल्या सर्व शिक्षकांनी मनापासून प्रयत्न करून, सदर धोरण यशस्वी करण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे. कारण आपल्याच हातात समाजाचे योग्य परिवर्तन करण्याची ताकद आहे.

***

लेखिका समता विद्यामंदिर, मराठी माध्यमिक विभाग, समतानगर, कांदिवली (पूर्व) मुंबई येथे अध्यापन करतात.

Email : anjug2701@gmail.com

विद्यार्थी व शिक्षकांचे शारीरिक/मानसिक स्वास्थ्य

(राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा - उत्तेजनार्थ)

चारुलता पिंपळकर, वरोरा : ९७६७०२५५२२

उत्तम गुरू हाच उत्तम शिक्षण देऊ शकतो. शिक्षणप्रक्रिया यशस्वी व्हावयाची असेल, तर गुरू व शिष्य दोघांचेही शरीरस्वास्थ्य व मन:स्वास्थ्य चांगले असायला हवे. आपल्याकडील आश्रमपद्धतीतून व गुरू-शिष्य परंपरेतून हे दिसून येते. आपल्या लेखातून हाच विचार लेखिका सांगत आहेत.

'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।'

या जगात ज्ञानासारखे पवित्र असे काहीच नाही. कुठलेही ज्ञान हे अपवित्र असूच शकत नाही. या ज्ञानामुळे विद्यार्थी व शिक्षक जोडले गेले आहेत. शिक्षक व विद्यार्थी यांचे परस्पर संबंध कसे असावे, यावर अनेकदा बोलले जाते आणि मग जुनी पिढी, आत्ताची पिढी हा न संपणारा वाद सुरू होतो. पूर्वीचे विद्यार्थी शिक्षकांना घाबरत होते. त्यांना ज्ञानग्रहण करण्याची ओढ होती. गुरूचा आदर करीत होती. या विरुद्ध आजची पिढी आहे वगैरे; पण पूर्वीची परिस्थिती आणि आत्ताची परिस्थितीही लक्षात घेतली पाहिजे.

पूर्वीची गुरुकुल पद्धत होती तीच आत्ताची गरज आहे, असे मला वाटते. आश्रमात राहून गुरूची सेवा करणे, वेदाध्ययन करणे, गुरूच्या जास्तीत जास्त सहवासात राहणे, यातून उत्तम शिष्य नेहमीच तयार होत, शिवाय बालमनावर संस्कार होत ते दीर्घकाळापर्यंत असत. यातूनच आदर्श विद्यार्थी तयार होत असत. असे कितीतरी विद्यार्थी सांगता येतील. यातूनच पुढील पिढीला सांगता येणाऱ्या 'धौम्य ऋषी आणि अरुणी', 'राम आणि विश्वामित्र' अशा अनेक कथा जन्माला आल्यात. शिवाय घेतलेल्या ज्ञानाची व केलेल्या कष्टाची जाणीवही असायची. जोपर्यंत गुरूला दक्षिणा देत नाही तोपर्यंत आपली विद्या सुफळ होणार नाही म्हणून नि:स्वार्थ बुद्धीने ज्ञान देणाऱ्या वरतन्तू ऋषींना गुरुदक्षिणा घेण्यासाठी आग्रह करणारा कौत्स, द्रोणाचार्य आणि एकलव्य यांची कथा, अशी कितीतरी उदाहरणे देता येतील. या गुरुकुल पद्धतीमुळे शिष्यांचे मन:स्वास्थ्य आणि शरीरस्वास्थ्य दोन्हीही अतिशय उत्तम असायचे. त्यामुळे वाणीवरही उत्तम संस्कार व्हायचे. यातूनच सुदृढ, सशक्त पिढी निर्माण होण्याला मदत होत होती. आश्रमात मुलांप्रमाणे मुलींनाही शिक्षण दिले जात असे. प्राचीनकाळी गृहस्थाश्रमातील कर्तव्ये केल्यावर लोक वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून तपश्चर्येकरिता एखाद्या तपोवनात जात. आश्रमात शिक्षण घेताना विद्यार्थ्यांच्या शीलाची नीट चौकशी करत. जो वर्तनाने शुद्ध, बुद्धीने चलाख, कामात अचूक असेल त्यालाच विद्यादान करावे असे भास्कराचार्यांच्या निरूक्तात व मनुस्मृतीत म्हटले आहे. सच्छिष्याला विद्या दिली असता गुरूला पुढे पश्चात्ताप करण्याची पाळी येत नाही. हे कुलगुरू कालिदासाने 'वर्षे सुशिष्यपरिदत्तेव विद्याऽशोचनीयासि संवृत्ता' या कण्वोक्तीतील उपमेने सुचविली आहे. आश्रमातील जीवनक्रम अगदी साधा असे. राहण्याला वृक्ष पर्णांनी तयार केलेली पर्णशाळा, नेसण्यासाठी वल्कले, भोजनास अकृष्टरोहि म्हणजे जमीन, नांगरल्याशिवाय उगवणाऱ्या निवार धान्याचे पदार्थ व वन्यफळे, कंदमुळे, निजण्यास दर्भाची शय्या किंवा हरिणचर्म अशी आश्रमातील व्यवस्था असे. पहाटेच्या प्रहरी बुद्धी आणि मन प्रसन्न असते म्हणून पहाटे उठून विद्यार्थी अध्ययनास लागत. सकाळी संध्याकाळी समिधा, फळे वगैरे आणण्याकरिता तपस्वी आणि विद्यार्थी तपोवनाबाहेर जात असत. स्त्रियांना व विद्यार्थिनींना जवळपासच्या नदीतून किंवा पाणवठ्यावरून गृहकृत्यांकरिता किंवा झाडास घालण्याकरिता पाणी आणावे लागे. सकाळी व संध्याकाळी अग्नीची पूजा व होम होत असत. त्याही काळात विद्यार्थ्यांच्या मनाचा कल, बुद्धी, पात्रता इत्यादी ओळखून त्याला योग्य तो विषय निवडण्यामध्ये शिक्षकांचे कौशल्य दिसून येते, अशी काळजी प्रथमच घेतली तर विद्यार्थ्यांचे व शिक्षकांचे श्रम फुकट जात नाहीत आणि विद्यार्थ्यांना

परीक्षेच्या वाऱ्या कराव्या लागत नाही. म्हणजेच तेव्हाही विद्यार्थ्यांचे मन:स्वास्थ्य जपले जात होते. हे तत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे.

शिक्षणाचे ध्येय अनेकांनी अनेक प्रकारे वर्णिले आहे. 'ज्याच्या योगे शरीर सुदृढ, वाणी प्रगल्भ व मन सुसंस्कृत होईल ते खरे शिक्षण', असे काही म्हणतात, तर काही म्हणतात 'ज्यामुळे विद्यार्थी उत्तम नागरिक बनेल ते उत्कृष्ट शिक्षण'. 'सम्यगागमिता विद्या प्रबोधवियाविव' या उपमेत प्रबोध म्हणजे ज्ञानप्राप्ती व विनय म्हणजे संपन्नता, हे विद्येचे दोन उद्देश आहेत. केवळ ज्ञानाने मनुष्य श्रेष्ठ होत नाही तर याच्या जोडीला सच्छील असले पाहिजे. चांगली उपासना केली तर हे दोन्ही उद्देश सफल होतात. परीक्षेकरिता नेमलेली पुस्तके घोकून ठरावीक वेळेत परीक्षा पास झाल्याने शील तर राहोच; पण ज्ञानही हाती लागत नाही, असा सध्याचा अनुभव आहे. ज्ञानाने मनुष्याची जगातील सुखसाधने वाढतील; पण त्याच्या जोडीला सच्छील नसेल तर मानवी स्वभावातील लोभ, मत्सर, द्वेष इत्यादी दुष्ट मनोविकार बळावून कलह, युद्ध व रक्तपात दिसतील. ज्ञानाबरोबर विनयही आवश्यकच आहे.

ती शिक्षणपद्धती आता राहिलेली नाही. आज 'हम दो, हमारा एक या दो' या उक्तीनुसार प्रत्येक विद्यार्थ्याला म्हणेल तेव्हा सर्व सुविधा पुरविल्या जातात. त्यांचे मन जपले जाते शिवाय विभक्त कुटुंब पद्धतीमुळे आणि धावपळीच्या, धकाधकीच्या युगात पालकांना मुलांकडे लक्ष द्यायला वेळच नाही. पूर्वी एकत्र कुटुंबात वेगळे संस्कार करण्याची गरजच नव्हती. आजी-आजोबा, आत्या-मामा, काका-काकू यांच्याकडून आपोआपच संस्कार होत होते. मनावरही सात्त्विकतेचे संस्कार दृढ होत होते आणि मुले सक्षम आणि सशक्त होत होती. त्यासाठी वेगळे संस्कारवर्ग चालविण्याची गरज नव्हती. आता मुलांची मने आणि-शरीर अतिशय दुर्बल बनविले जात आहे, याला जबाबदार कोण? पालक की शिक्षक? यावर नुसता विचार नाही तर चिंतन करण्याची गरज आहे, असे मला वाटते. याबद्दलची एक कथा नमूद करावीशी वाटते.

एका बसमध्ये नऊ-दहा वर्षांचा छोटा मुलगा चढला. कंडक्टरने त्याचे तिकीट काढले आणि छोटा मुलगा म्हणून आत्मियतेने विचारले, ''कुठे चालला?'' मुलाने गावाचे नाव सांगितले, तेव्हा कंडक्टरने पुन्हा प्रश्न केला. ''कशासाठी?'' मुलाने उत्तर दिले, ''सिनेमा पाहण्यासाठी.'' कंडक्टर थोडा समाजसुधारक प्रवृत्तीचा होता. तो मुलाला समजावयाला लागला. ''अरे बेटा! सिनेमा पहायचा नाही. काम करायचे.'' मुलाने प्रतिप्रश्न केला. ''कोणते काम?'' कंडक्टर म्हणाला, ''अरे, शेतात काम करायचे, नांगरणी-वखरणी करायची.'' मुलगा हुशार होता. तो म्हणाला, ''मग काय करायचे?'' कंडक्टर म्हणाला, ''अरे नांगारणी-वखरणी झाल्यावर पेरणी करायची, पेरणी झाल्यावर पीक मोठे होते तेव्हा कापणी करायची.'' मुलगा पुन्हा आश्चर्याने विचारायला लागला. ''मग काय करायचे?'' कंडक्टर म्हणाला, ''अरे, एवढे समजत नाही? कापणी झाल्यावर धान्य जमा होते, ते विकून टाकायचे. आपल्याकडे पैसे येतात.'' मुलगा पुन्हा म्हणाला, ''मग काय करायचे?'' कंडक्टर म्हणाला, ''अरे! पैसे आल्यावर काय करायचे म्हणजे मजा करायची. खूप मजा करायची. मज्जाच मजा.'' मुलगा सहज म्हणाला, ''मग मी आता काय करतो आहे? मी तर मज्जाच करतो आहे. तुम्ही जे वर्षभराचे गणित समजावून सांगितले त्यात कुठे आली मज्जा?''

मुलगा भलेही मज्जा करीत असला तरी त्याच्या मजेत जबाबदारी नव्हती. कुणीतरी आई-बाबांनी दिलेल्या पैशामुळे तो मजा करत आहे, असे तो आयुष्यभर करू शकणार नाही. त्याला नक्कीच मर्यादा आहेत. जिथे जबाबदारी तिथे स्वतंत्रता आहे आणि जिथे स्वतंत्रता तिथेच आनंद आणि मजा आहे. मग त्याला हे पटवून देण्याचे काम फक्त आणि फक्त शिक्षकच करू शकतात. आयुष्यात पहिला गुरू आई असे आपण म्हणतो, पण त्यामध्ये मनाच्या हळवेपणातून ती मुलाला कठोर बनवू शकत नाही. उत्तम गुरुच शिष्याला योग्य वेळी कठोर होऊन योग्य दिशा दाखवू शकतो आणि म्हणूनच, 'मातृ देवो भव। पितृ देवो भव। आचार्य देवो भव।' हे सांगणारी आपली भारतीय संस्कृती.

'प्रेरक: सूचकश्चैव वाचको दर्शकस्तथा। शिक्षको बोधकश्चैव गुरव: स्मृताः।।' प्रेरणा देणारा, सूचना देणारा, सत्य सांगणारा, मार्ग दाखविणारा विद्या

देणारा आणि उपदेश करणारा हे सर्व गुरूच. एक शिक्षक म्हणून आपली जबाबदारी अशीच आहे. पूर्वीच्या शिक्षकांप्रती आदरभाव होता. कारण ते आपल्या कर्तव्यात कधीच चूक करत नव्हते; पण आता परिस्थितीमुळे शिक्षक आणि विद्यार्थीही तसे राहिले नाहीत. 'कालाय तस्मै नमः।'

आज भौतिक सुविधेमुळे विद्यार्थ्यांचे राहणीमान बदलले आहे. त्यामुळे शिक्षकांची जबाबदारीही वाढली आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञानाची आवड निर्माण करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी विविध उपक्रमांद्वारे, आनंददायी शिक्षणाद्वारे त्यांच्यात जिज्ञासा निर्माण करणे आवश्यक आहे. माझा स्वत:चा एक अनुभव मला सांगावासा वाटतो. ग्रामीण भागातील विद्यार्थिनींचा सहवास मला जास्त लाभतो. संस्कृत भाषेबद्दल आधीच गैरसमज, विशिष्ट लोकांची भाषा, रटाळ, कठीण वगैरे, म्हणून सगळे या भाषेकडे पाठ फिरवतात. त्यातही व्याकरण म्हटले, तर विचारूच नका. मग विविध उपक्रमांद्वारे, पुस्तक प्रदर्शने, व्याकरण प्रदर्शनांद्वारे, संभाषण शिबिरांद्वारे, पाठांतर स्पर्धा यात अमरकोष स्तोत्र, सुभाषित पाठांतराद्वारे विद्यार्थ्यांच्या मनातील विषयाबद्दलची भीती दूर करण्याचा प्रयत्न केला गेला. संस्कृत विषयावरच्या विविध परीक्षा संस्कृत भाषा प्रसारिणी, संस्कृत भारती यांच्याद्वारा घेण्यात आल्यात. याचे फलित हेच की आज माझी एक विद्यार्थिनी कालिदास विश्वविद्यालयात करिअर (संस्कृतमध्ये) घडविण्यासाठी प्रवेशित आहे. अशा विद्यार्थिनीचा आणि मी शिक्षिका असल्याचा मला खूप अभिमान वाटतो. असे म्हणतात की, बालपण हे एखाद्या मातीच्या घड्याप्रमाणे असते. लहानपणी जसा आकार देऊ तसा तो मोठेपणी आकर्षक घडत जातो. मुलांच्या जीवनाला आकार शिक्षक व पालक दोघेही देत असतात. मुले शाळेत जाऊ लागली, की त्यांचा अधिकाधिक वेळ हा आपल्या शिक्षकांसोबत जातो. आपल्या शिक्षकांशी त्यांचे एक वेगळेच नाते तयार होते; ते म्हणजे विश्वासाचे. शिक्षकांनी सांगितलेल्या गोष्टी मुले लक्षात ठेवून आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणूनच शिक्षकांनी मुलांना शक्य तितक्या चांगल्या गोष्टी शिकवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, नव्हे आग्रह धरला पाहिजे. कारण काळ आणि वेळ हेच ते वय असते जेव्हा मुलांना बाहेरच्या जगाबद्दल माहिती नसते, अशावेळी शिक्षक त्यांना स्वानुभवातून, अवांतर, वाचनातून चांगल्या पद्धतीने ओळख करून देऊ शकतात. चांगल्या पद्धतीने समजावून सांगू शकतात.

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत (Teaching-Learning Process) शिक्षक व विद्यार्थी हे दोन निश्चित घटक सहभागी असतात. त्यांच्यात ही प्रक्रिया योग्य रीतीने अपक्षेप्रमाणे तसेच निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांची पूर्ती व्हावी यासाठी विद्यार्थी व शिक्षक यांचे आरोग्य व मन:स्वास्थ्य ठीक असणे आवश्यक आहे.

शरीर व मन:स्वास्थ्य ठीक नसल्याची कारणे :

* आजार * अपंगत्त्व. * आर्थिक परिस्थिती * कौटुंबिक व सामाजिक वातावरण * सवयी व वागण्याच्या पद्धती * मानसिकता.

शिक्षकांच्या बाबतीत वरील समस्यांचा प्रथम विचार करता येईल. शिक्षकांना एखादा आजार किंवा दुखणे असेल व त्याचा त्रास होत असेल तर ते पूर्णांशाने आपल्या भूमिकेस, पेशास न्याय देऊ शकणार नाही. तीच गोष्ट अपंगत्वाच्या बाबतीत म्हणता येईल. शिक्षक आजारी किंवा अपंग असेल तर त्याचे बरेचसे अवधान स्वीकृत कार्यात न राहता आपल्यातील उणिवेकडे राहते. त्यामुळे ते द्विधा मन:स्थितीत राहणे क्रमप्राप्त आहे. शिक्षकांना आर्थिक, कौटुंबिक व सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागत असेल तर तो कायम दडपणाखाली असतो. कुटुंबातील सदस्यांचे आजारपण, आर्थिक चणचण अशा गोष्टींचा शिक्षकांच्या शरीर व मनावर परिणाम होऊ शकतो. तसेच अधिकारी जर मानसिक त्रास देत असेल तरीसुद्धा शिक्षक कायम मानसिक दडपणाखाली राहून आपल्या पेशाला तो न्याय देऊ शकत नाही. शिक्षकांचे जीवन, वागणे, बोलणे, व्यवहार अनियमित असेल तर त्याचा त्यांच्या शरीरावर व मनावरही विपरीत परिणाम होऊ शकतो. कधीकधी शिक्षकांना मनाविरुद्ध शिक्षकी पेशा स्वीकारावा लागला तरी तो स्वीकारताना त्यांच्यावर दडपण असेल तेव्हा त्यांना अस्वस्थता जाणवते. त्यामुळे ते मनापासून काम करू शकत नाहीत, त्यामुळे समाधानीही राहत नाहीत व नैराश्याला बळी पडतात.

जी गोष्ट शिक्षकांच्या बाबतीत तीच गोष्ट विद्यार्थ्यांनाही लागू आहे. विद्यार्थी जर आजारी, अपंग असेल तर इतर मुले त्यांना चिडवतात. त्यांना हिणवतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये न्यूनगंड निर्माण होऊन त्यांचे मन:स्वास्थ्य बिघडते. सतत तोच विचार करून नैराश्य येते व अभ्यासात लक्ष लागत नाही. परिणामी तो शिक्षणापासून दूर जाऊ लागतो. शिवाय त्याची कौटुंबिक, आर्थिक परिस्थिती किंवा सामाजिक स्थिती, वातावरण जर अयोग्य असेल तर तो योग्य प्रकारे शिकू शकत नाही. काही विद्यार्थ्यांना कुटुंबाच्या आर्थिक हलाखीच्या स्थितीमुळे अर्थार्जन करणे भाग पडते.

अशावेळी शिकण्याची इच्छा असूनही असे विद्यार्थी नीट शिकू शकत नाही. दुसऱ्या बाजूस अर्थार्जनाची सवय लागल्यामुळेही अनेकदा विद्यार्थ्यांचे शिक्षणात मन लागत नाही व ते शिक्षण अर्धवट सोडू शकतात. अशाप्रकारे विद्यार्थी हे विद्यार्थी न राहता पोटार्थी किंवा धनार्थी बनतात. यातील गंभीर असा पुढील टप्पा म्हणजे काही विद्यार्थी अजिबात शिकत नाहीत. काही विद्यार्थी अर्धवट शिक्षण सोडतात तर शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करतात. असे विद्यार्थी अन्याय, अत्याचार, व्यसनाधीनता यांना बळी पडतात. प्रसंगी त्यांच्यात गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढते. हा सामाजिक धोका आहे.

विद्यार्थी व शिक्षक यांचे शरीर व मन:स्वास्थ्य योग्य रहावे यासाठी उपाय :

विद्यार्थी व शिक्षक या दोघांनीही आपले दैनंदिन जीवन वेळापत्रकानुसार जगले पाहिजे. नियमित व्यायाम, नियमित मैदानी खेळ, मनोरंजन, नियमित अभ्यास व नियमित आहारही सुदृढ व निरोगी शरीर व मनाची पथ्ये आहेत. त्यासाठी आज-काल योग, व्यायाम, विपश्यना यांसारखे उपक्रम शिक्षक-विद्यार्थी दोघांसाठीही उपलब्ध आहेत. विद्यार्थ्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्यास शासनातर्फे मोफत पाठ्यपुस्तके, विद्यावेतन, वसतिगृहांची सोय, मोफत गणवेश वाटप, मोफत खाद्य व खिचडी वाटप (पौष्टिक आहार) असे अनेक उपक्रम शासनातर्फे राबवले जात आहेत. योग, व्यायाम, खेळ, मूल्यशिक्षण, प्राणायाम इत्यादींच्या माध्यमातून व तशा संधी निर्माण करून शिक्षक व विद्यार्थ्यांच्या शरीर व मन:स्वास्थ्याची काळजी घेण्याचा शासन, संस्था व संबंधित शाळा प्रयत्न करतात; परंतु त्या उपक्रमांची स्थिती सुधारण्याची व गती वाढविण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षकांनी त्यांना दिलेला विषय मग तो भाषा, विज्ञान किंवा गणित असो तसेच शारीरिक शिक्षण, पर्यावरण किंवा तंत्रज्ञान (तांत्रिक) असो, कुठलाही विषय पूर्ण तयारीनिशी व तळमळीने शिकवला पाहिजे व विद्यार्थ्यांनीही ते विषय शिकले पाहिजे; सर्वच विषय महत्त्वाचे असतात आणि त्यातूनच आपला सर्वांगीण विकास होतो, याची जाणीव प्रत्येकाला असायला हवी. सध्या शिक्षक व विद्यार्थी आवश्यक विषयाकडेच लक्ष देतात; परंतु इतर विषयांकडे दुर्लक्ष करतात, कानाडोळा करतात. शारीरिक शिक्षण, पर्यावरण, कार्यानुभव, मूल्यशिक्षण इत्यादी श्रेणी विषयांचे भविष्य अंधकारमय आहे. शाळा-शाळेतील त्यांची स्थिती उपेक्षेची आहे.

विद्यार्थीदशेमध्ये योगाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. योगामुळे मुलांची सहनशीलता वाढते. मन बळकट, शक्तिशाली बनते. योगाभ्यासामुळे मन: मस्तिष्क यांचे संतुलन टिकून राहते, ज्यामुळे दु:ख व समस्यांना सहन करण्याची शक्ती मिळते. योग विद्यार्थ्यांना पुढे जाण्याची आणि आत्मविश्वास वाढविण्याची शक्ती देतो. जे परिणाम विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत तीच गोष्ट तेच परिणाम शिक्षकांच्याही बाबतीत होऊ शकतात.

शिक्षक व विद्यार्थी शरीर व मन:स्वास्थ्य गतेतिहास :

प्राचीन काळी इंद्रियसुख हे मानवाचे ध्येय नव्हते तर ज्ञानप्राप्ती हेच जीवनाचे लक्ष्य होते. ज्ञानप्राप्तीचे अंतिम उद्दिष्ट 'सा विद्या या विमुक्तये' हे होते. कोणतेही क्षेत्र असो, त्यात पराकोटीची उंची गाठणे व अंतिम उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचणे हेच प्राचीन भारतीय शिक्षणाचे, शिक्षण पद्धतीचे उद्दिष्ट होते. गुरू-शिष्य परंपरा, गुरुगृही जाऊन शिक्षण घेणे, शिक्षणामुळे जीवनाचा सर्वांगीण विकास साधणे, हे भारतीय शिक्षणपद्धतीचे वैशिष्ट्य होते. धर्म, अध्यात्म यातून शिक्षण दिले जात असे. शिक्षणाचा उद्देश पोटार्थी किंवा पुस्तकी शिक्षण एवढाच मर्यादित नव्हता. आपल्याला तसे शिक्षण मिळवून, त्यावर संस्कार करून त्याला कर्तबगार, पराक्रमी व सुयोग्य बनविणे हे गुरुचे उद्दिष्ट होते. त्यामुळे शरीर व मन:स्वास्थ्य यावरही सांगोपांग विचार होऊन त्यासाठी उपाय योजले

जात असत. वज्रदंड शरीर, पिळदार स्नायू, कोणत्याही परिस्थितीशी टक्कर देणारे सहनशील शरीर आणि मन, यासाठी विशेष प्रयत्न, मेहनत इत्यादी करत असत. जी गोष्ट शरीराबाबत तीच मनाबाबतसुद्धा. एकाग्रता, कणखरता, क्षमता इत्यादी मनासंबंधी गोष्टीमध्ये वृद्धी होण्यासाठी पराकोटीचे प्रयत्न होत असत. विद्यार्थी व शिक्षक याबाबत कोणतीही तडजोड किंवा सोपे मार्ग (Easy Ways), जवळचे मार्ग (Short Cuts) अंगीकारत नसत. कुठेही पळवाट नसे. तावूनसुलाखूनच प्रत्येक गोष्ट पूर्णत्वास नेली जात असे. त्यामुळेच अर्जुन, एकलव्य, विक्रमादित्य, सम्राट अशोक, छत्रपती शिवाजी महाराज इत्यादी तसेच झाशीची राणी, पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर, राजमाता जिजाबाई अशी रत्ने तयार झालीत. उद्दिष्टप्राप्तीसाठी कठोर साधना हा शिक्षणाचा मूलभूत आधार होता. अस्त्र, शस्त्र, विद्या, कला इत्यादींसाठी ऑलिंपिकपेक्षा कितीतरी पटीने अधिक विद्यार्थ्यांची तयारी शिक्षक करून घेत असत. त्यासाठी स्वत: शिक्षक तयार असत. भौतिक सुखप्राप्तीचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले जात नव्हते तर, मानसिक, अध्यात्मिक वगैरे सर्व प्रकारचे शिक्षण योग्य पात्रतेनुसार गुरुकडून विद्यार्थी प्राप्त करून घेत असत, कारण विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञानग्रहण करण्याची जिज्ञासा आणि जिद्द होती.

'शरीरमाद्यम् खलु धर्मसाधनम्।' हे ब्रीदवाक्य आहे व त्याचा प्रत्यय अध्ययन-अध्यापन या प्रक्रियेतून येत असे. मनाच्या एकाग्रतेशिवाय निष्ठा, तळमळीविना कोणतीही विद्या किंवा कला पूर्णत्वाने प्राप्त होत नाही, हे त्रिकालाबाधित सत्य प्राचीन शिक्षणपद्धतीत अवलंबिले जात असे. बोलण्यापेक्षा कृतीवर जास्त भर देऊन कृती, साधना व प्रत्यक्ष अनुभव यावर शिक्षणाचा पाया आधारलेला होता. ही बाब शाश्वत असून आजही याबाबी घडून इतका काळ लोटला आहे की, आज या गोष्टी घडल्या असतील याबद्दल आपल्याच मनात शंका येतात; पण हे सत्य आहे.

'हम करे राष्ट्र आराधना तनसे, मनसे धनसे' किंवा 'राष्ट्राय स्वाहा इदम् न मम।' असे म्हणून माझे सर्वस्व राष्ट्रासाठी या मातृभूमीसाठी व माझ्या देशबांधवांसाठी आहे. त्यासाठीच माझा सर्व खटाटोप आहे, हे सामान्य माणसालाही ज्ञात होते. त्याचे दाखले अगदी रामायण, महाभारत किंवा त्यानंतरच्या काळातही दिसून येतात. रावणाचा वध केल्यावर जिंकलेल्या लंकेचा भागही आपण आपल्याकडे न ठेवता तो बिभीषणास द्यावा म्हणून, प्रभू श्रीरामचद्रांनी लक्ष्मणाला सांगितले, ''अपि स्वर्णमयी लंका न मे लक्ष्मणा रोचते। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी' अशी राष्ट्रभक्ती सामान्य, अतिसामान्य माणसातही आढळत होती. आपले ज्ञान, त्या ज्ञानामुळे लाभलेले ऐश्वर्य, सत्ता इत्यादी देशाचे आहे, ही भावना होती. ज्ञानामुळे दुर्गुण दूर होऊन मनुष्याची वैचारिक पातळी वाढण्यास मदत होत असे. इतकेच नव्हे तर ज्ञानपाप्तीचे अंतिम उद्दिष्ट, आत्मानुभूती किंवा आत्माविष्कार हे आहे, हे त्या दूरदर्शी तपस्यांनी जाणले होते. असा तो त्यांनी आत्मानुभव घेतला होता. जाणत्याने इतर काही जाणून घेण्याची आवश्यकता भासत नाही, हे अंतिम ज्ञान आहे व जे ज्ञानाने प्राप्त झाल्याने मग इतर काही प्राप्त करण्याची आवश्यकता नसते. ते असतानाही मुक्त करणारे हे खरे ज्ञान त्यांनी तपोबलाने मिळविले होते. शांत, स्थिर व निर्विकार मनाशिवाय हे अशक्य आहे. तसेच शारीरिकदृष्ट्या सुदृढ व्यक्ती कोणतेही ज्ञान मिळवण्यास पात्र असतात, अन्य कुणीही नाही, हे प्राचीन काळी ज्ञात होते. त्याचाच आधुनिक आविष्कार म्हणने स्वामी रामकृष्ण परमहंस व स्वामी विवेकानंद ही गुरुशिष्यांची जोडी होय. ध्येय साध्य करण्यासाठी, खरे ज्ञान अर्जित करण्यासाठी आत्मा, अध्यात्म, साहित्य यांची केवळ चर्चा न करता खरोखर आत्मानुभूती प्राप्त करण्यासाठी जीवाची कुर्वंडी करून यश कसे मिळवावे, त्याचा गुरुशिष्यांच्या या जोडीने आदर्श घालून दिला. चांगल्यातून चांगलेच निघते, वाईटातून वाईटच. सहन करा रे, सगळे सहन करा, सहन केल्यानेच सर्व प्राप्त होईल. स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांचीही विधाने कठोर साधना दर्शवितात. 'उत्तिष्ठ, जाग्रत, प्राप्य, वरान्निबोधत' हे स्वामी विवेकानंदांचे शब्द, ज्ञान मिळविण्याची तळमळ असणाऱ्यांना प्रेरक ठरतात. फुटबॉलचा खेळ हा गीतेच्या अध्ययनापेक्षा महत्त्वाचा आहे, अशा प्रकारचा उपदेश देशातील तरुणांना करताना देशातील तरुणांचे शरीर सुदृढ व्हावे हाच स्वामी विवेकानंदांचा उद्देश होता. सुदृढ व निरोगी शरीर तसेच आदर्श

मनःस्वास्थ्याचा स्वामी विवेकानंद हा आदर्श होता. गुरुशिष्य परंपरेतील अशा गुरुशिष्यांच्या अनेक जोड्या आपल्याला उदाहरणादाखल सांगता येतील. श्रीकृष्ण-सांदिपनी, चाणक्य-चन्द्रगुप्त, द्रोणाचार्य- एकलव्य, धौम्य-अरुणी ही ती उदाहरणे आहेत. पूर्वीचे ज्ञानपरंपरा टाकावू, त्याज्य, निरर्थक व निरुपयोगी आहे, असे न समजता, त्याचा साकल्याने अभ्यास करून, ध्यास धरून, एकाग्रतेने मनन, चिंतन केल्यास आजच्या आधुनिक काळाशी सुसंगत अशा अनेक बाबी आपल्याला प्राचीन ज्ञानपरंपरेत सापडतात. हिऱ्याला फक्त कोंदणाची गरज आहे. विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या शरीर व मनःस्वास्थ्याचा उपाय आपल्याच प्राचीन परंपरेत सहज मिळेल, यात प्रत्यवाय नाही. 'न विद्यते अयनाय।'

विद्यार्थी व शिक्षकांचे सहसंबंध व समन्वयाला त्यांच्या अध्ययन-अध्यापन पद्धतीत फार महत्त्व आहे. या पद्धतीत शिक्षक व विद्यार्थी एकमेकांवर प्रभाव टाकीत असतात. त्यातून शिकण्याची प्रक्रिया Learning Process घडून येत असते. शिक्षक व विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव या प्रक्रियेत एकमेकांवर पडत असतो. व्यक्तिमत्त्वामध्ये शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, भावनिक इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. थोडक्यात काय तर शिकणे व शिकवणे ही मानसिक प्रक्रिया आहे. ज्ञान देणे व ज्ञानार्जन करणे या प्रक्रियेत सुसूत्रता असल्यास अपेक्षेनुसार घडून येते. अपेक्षित वर्तनबदल हीच अपेक्षा असते. पंडित नेहरू म्हणतात, त्याप्रमाणे ''मुझे काम चाहिये और काम का परिणाम चाहिये।'' यात शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या परस्परांतील आंतरक्रियेमधून अपेक्षित अध्ययन निष्पत्ती हेच उद्दिष्ट साध्य करायचे असते. या दृष्टीनेदेखील शरीर व मन:स्वास्थ्य यांचा विचार करावा लागतो.

शरीराचा संबंध आरोग्याशी तसेच मानसिकतेशी असतो. म्हणून Sound Mind In a Sound Body आवश्यक असते. यासाठी संतुलित आहार, षड्रसपूर्ण आहार, पौष्टिक आहार, शिक्षक व विद्यार्थी दोघांनाही आवश्यक असतो. आहाराचा यादृष्टीने विचार केल्यास अवेळी खानपान टाळायला पाहिजे. आहाराबरोबरच विश्रांती, नियमितपणा या गोष्टीही शरीर व मन:स्वास्थ्यासाठी आवश्यक आहेत. आम्ल पित्त वाढणे, चक्कर येणे, मळमळणे, डोके दुखणे, अस्वस्थ मन या गोष्टी अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेमध्ये अडथळा ठरू शकतात; पण याचा सखोल व शास्त्रोक्त पद्धतीने विचार करून अंमलबजावणी पुरेशी होताना दिसत नाही. कसदार जमिनीत पीक येऊ शकते; परंतु शेतीप्रधान देश असूनसुद्धा माती व मातीपरीक्षण याकडे अक्षम्य दुर्लक्ष केले जाते. याबाबतीत पराकोटीची निष्क्रियता दिसून येते. तीच बाब शैक्षणिक संदर्भात शरीर व मन:स्वास्थ्याबाबत अनुभवास येते. या गोष्टी इथे गृहीत धरल्या जातात. मनाची मशागत हे शिक्षणाचे एक महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट आहे; परंतु सभोवतालचे वातावरण हे उद्दिष्ट साध्य करण्यास बाधक आहे. शिक्षणासाठी शांतता व एकाग्रतेची गरज असते. शैक्षणिक प्रगतीबरोबरच विद्यार्थी शांत, प्रशांत व प्रगल्भ व्हायला हवा; पण अनेकदा तसे दिसत नाही. आजचे विद्यार्थी हे अनेक कारणांमुळे उथळ, बालिश, अविचारी, पोरकट, बेजबाबदार वर्तन करताना दिसतात. स्वस्थ्य शरीर व मन, हे स्वस्थ्य संस्कारांनी लाभते असे म्हणतात. हे संस्कार भारतीय शिक्षणपद्धतीच्या व पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीच्या समन्वयातून देता येतील; पण तशी अद्याप सुरुवात झालेली दिसत नाही. शिक्षणपद्धतीवर केवळ पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीचा पगडा आहे. शिक्षणाचे आमूलाग्र विदेशीकरण, लोकसंख्येच्या स्फोटामुळे उग्र रूप धारण करते. सर्व प्रकारचे प्रदूषण, कोलाहल यामुळे शिक्षणातून अपेक्षित वर्तनाबद्दल संस्कार हे प्रभावी दिसत नाहीत. शिवाय जागृत देशभक्त नागरिक घडविणे हेदेखील शिक्षणातून अपेक्षित असते. 'परोपकाराय पुण्याय पापाय परपिडनम्।' या उक्तिनुसार सुशिक्षित, सुसंस्कृत नागरिकांनी शिक्षणातून प्राप्त परोपकाराची भावना आत्मसात करून परोपकारी बनवले पाहिजे हे अपेक्षित असते; परंतु त्याऐवजी स्वार्थी व्यक्तिकेंद्री व उच्छृंखल अशी पिढी निर्माण होत आहे. त्यामुळे 'हेचि फळ काय मम तपाला?' असे म्हणण्याची वेळ आली आहे. नको त्या वयात नको ते संस्कार वातावरणातून मुलांवर होतात. विद्यार्थिदशेतील प्रेमप्रकरणे, अभ्यासावर लक्ष केंद्रित होण्याऐवजी मनोरंजनाकडे विशेष कल यामुळे सुखासीनतेकडे मुले वळू लागली आहेत. भावना चाळवणारे दृश्य व त्याच्या दृक्-

श्राव्य माध्यमातून २४ तास होणारा प्रभाव यातून विद्यार्थी अध्ययन-अध्यापनापासून दूर गेलेले दिसतात. नको ते विषय, नको ते विचार यांचे विद्यार्थी आगर बनलेले दिसतात. त्याचा परिणाम म्हणूनच की काय त्यांचे शरीरस्वास्थ्य, मन:स्वास्थ्य गमावलेले दिसून येते. अशा परिस्थितीमध्ये निकोप शिक्षण कसे मिळणार? म्हणून 'जुने ते सोने' हीच म्हण सार्थ ठरते. शिक्षणतज्ज्ञ, मानसोपचार तज्ज्ञ व समाजातील शैक्षणिक कार्यात रुची असणारे नागरिक यांच्यासमोरील ही फार मोठी समस्या बनली आहे.

शिक्षणप्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत सामान्यतः शाळा, महाविद्यालय शिक्षक, विद्यार्थी, खडू, फळा इत्यादी गोष्टींची आवश्यकता असते; परंतु कोरोना संकटकाळात आभासी ऑनलाईन शिक्षण ही नव-शिक्षण प्रक्रिया सुरू झाली आहे. या प्रक्रियेत ना शाळा, ना फळा, ना शिक्षक, ना समोर विद्यार्थी. फक्त चलचित्र माध्यमातून शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचे छायाचित्रच दिसते. असे असले तरी शिक्षणकार्य थांबले नाही. ते अव्याहतपणे सुरू आहे; पण या प्रक्रियेमध्ये शिक्षकांना स्वतःमध्ये आमूलाग्र बदल करावा लागला. परंपरागत शिक्षण पद्धतीने शिकविणाऱ्या शिक्षकांना नवीन आभासी तंत्राशी जुळवून घेण्याचे कठीण कार्य पूर्ण करावे लागले. काही शिक्षक याबाबतीत खूपच अनभिज्ञ होते. त्यांनी इतरांकडून, आपल्या माजी विद्यार्थ्यांकडून, स्वत: विद्यार्थी बनून शिकवण्याचे तंत्र अवगत केले. शिक्षणाच्या या आधुनिक प्रक्रियेत त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. या नवीन शिक्षणप्रणालीशी विद्यार्थ्यांनीही जुळवून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनाही स्वत:मध्ये बरेच बदल घडवून आणावे लागले. आभासी तंत्र समजावून घ्यावे लागले. ज्ञानाशी आणि नवीन तंत्राशी समन्वय साधावा लागला.

या संकटकाळाने एक गोष्ट मात्र प्रामुख्याने सिद्ध झाली, की शिकवण्याची आणि शिकण्याची इच्छा असेल तर सर्व प्रकारच्या अडचणींशी सामना करून हे कार्य पूर्ण करता येऊ शकते. त्यासाठी फक्त प्रयत्नांची गरज असते. त्यासाठी हाडाचे शिक्षक आणि हाडाच्या विद्यार्थ्यांची गरज असते.

'असे असले तरी कसे बोट हे दाखवू तुला, घे अनुभव गुरूच्या मुला', ही उक्तीच खरी ठरते. अनुभवातून शिक्षण हेच महत्त्वाचे असते. स्वामी विवेकानंद म्हणतात, त्याप्रमाणे 'शरीरात बाहेरून आत जाते ती माहिती आणि आतून बाहेर पडते ते ज्ञान.' आज तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून, आंतरजालाच्या माध्यमातून जे मिळते ते ज्ञान नसून ती फक्त सखोल माहिती असते, ज्ञान नाही; पण प्रत्यक्ष अनुभवातून (अनुभूतीतून) घेतले जाते ते शाश्वत ज्ञान. जिथे जिथे अग्नी तिथे तिथे धूर असतोच असे नाही, हा आपला तर्क. शरीर, मन, बुद्धी यांच्या त्रिवेणी संगमातून अनुभूती मिळण्याची चव काही निराळीत असते. भाजीपाला हिरवागार दिसतो, त्याच्यात कस असेलच असे नाही. फक्त आकर्षित करण्याची योग्यता असते. तसेच माहितीचेही आणि आत्ताच्या शिक्षणाचेही.

आपल्या संस्कृतीमध्ये म्हणूनच अध्यापन ही प्रक्रियाच नाही. अध्ययन हेच महत्त्वाचे. पूर्वी गुरू आश्रमात विद्यार्थ्यांना ज्ञान देत नसत तर अनुभव घेण्यास सांगत असत. वनात जा, प्रत्यक्ष अनुभव घे आणि निसर्गाकडून म्हणजे पर्यावरणाकडून काय शिकला हे सांग म्हणजेच अनुभवातून शिक्षण घे. ज्ञानेश्वरीमध्ये 'एकतरी ओवी अनुभवावी' असे म्हटले आहे. अनुभवातून अध्ययन हेच खरे ज्ञान. 'गुरुपुष्यामृत' योग हा अतिशय मंगल, पवित्र असा मानला जातो; पण मी तर म्हणेन 'गुरुशिष्यामृत' योग हाच खरा अमृत योग.

आज आपण शिक्षणाचे मूल्यमापन परीक्षा घेऊन करतो हे चुकीचे आहे, असे मला वाटते. परीक्षेत मर्यादित वेळेत विद्यार्थी काय लिहितो? कसे लिहितो? यावर त्याचे मूल्यमापन करून त्याला गुणदान करतो; पण हे गुण त्याच्या ज्ञानाचे मूल्यमापन नाही तर ते त्याच्या प्रमाणपत्रांचे मूल्यमापन झाले. उत्तम गुणांनी तो फक्त प्रमाणपत्रांचा मानकरी ठरतो, ज्ञानाचा नाही. हे मूल्यमापन त्याच्या शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक कसोटीचे मूल्यमापन होईल, त्याच्यापाशी असणाऱ्या खऱ्या ज्ञानाचे नाही. ।। शुभं भवतु ।।

***

लेखिका लोकमान्य कन्या विद्यालय, वरोरा, जि. चंद्रपूर येथे अध्यापन करतात.

Email : charulatapimpalkar@gmail.com

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षकांचे योगदान

(राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा - उत्तेजनार्थ)

ज्योती दीक्षित, भोर : ९१३०६३३९३३

नवीन शैक्षणिक धोरण प्रत्यक्षात आणताना शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे, हे लेखिकेने अधोरेखित केले आहे. त्यासाठी शिक्षकांची क्षमता वृद्धिंगत करण्यासाठी कोणकोणते उपक्रम राबवता येतील हेदेखील या लेखात स्पष्ट केले आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणातील विशेष पैलू व त्यासंदर्भातील सूचना या लेखात समाविष्ट आहेत.

'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, जो पिणार तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही.' असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, तर संत तुकारामांनी 'असाध्य ते साध्य करिता सायास। कारण अभ्यास' असे लिहिले आहे. कर्मवीरांची ज्ञानगंगा स्वावलंबनातून शिक्षण शिकवते, तर डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी शिक्षणाचा पाया हा ज्ञान विज्ञानातून निर्माण होणारा सुसंस्कारच मानला. या सर्व उक्तींवरून अन्न, वस्त्र, निवारा आणि शिक्षण या माणसाच्या २१ व्या शतकातील मूलभूत गरजा आहेत, हे लक्षात येते. यातील शिक्षण ही अशी गरज आहे, की जी भागवल्यावर माणसाला अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजांसाठी कोणावर अवलंबून रहावे लागणार नाही. फक्त शिक्षण त्या स्तराचे असायला हवे. शिक्षण योग्य स्तराचे नाही मिळाले तर त्या शिक्षणाचा फायदा तरी काय? म्हणून शिक्षणप्रक्रियेत सतत योग्य ते बदल घडून येणे आवश्यक असते. शिक्षण ही अखंडपणे बदलत जाणारी प्रक्रिया आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा यांसारख्या अनेक गरजा काळानुरूप बदलत असतात. या गरजा भागवण्यासाठी सक्षम होणे प्रत्येक नागरिकाला गरजेचे असते. यासाठी शिक्षण योग्य पातळीवरच मिळायला हवे.

शिक्षण ही व्यक्तीच्या जीवनाची शिदोरी आहे. व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र यांच्या विकासाबरोबर ते व्यक्तीच्या उदरनिर्वाहाचे साधनसुद्धा आहे. त्यामुळे भारताच्या राज्यघटनेने शिक्षणास महत्त्व दिले. प्राथमिक शिक्षणाचे सर्वांत प्रथम सार्वत्रिकीकरण केले आणि ते सक्तीचे केले. म. जोतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज यांनी त्याकरिता मोठी चळवळ उभी केली. आजच्या आधुनिकीकरणाच्या युगात त्या काळचा प्रभाव दिसतो.

भारतातील गुरुकुल पद्धतीत काळानुरूप नवनवीन विचारप्रवाहांची भर पडत जाऊन त्यात आमूलाग्र बदल घडत गेले. ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्या कक्षा जशा रुंदावत गेल्या तशाप्रकारे शिक्षणक्षेत्रातही नवीन संशोधन आणि तंत्रज्ञानाची भर पडत गेली. शिक्षणाच्या कक्षा रुंदावत गेल्या. त्याबरोबर भारतीय समाजाचे स्वरूपही बदलत गेले. संगणक तंत्रज्ञानाचा विकास, जागतिकीकरणाचे वारे यामुळे शिक्षणात सातत्याने बदल घडत आहेत.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७३ वर्षे पूर्ण झाली. या जवळपास सात दशकाच्या काळात आणि भारत स्वतंत्र होण्याच्या आधीच्या काळात अनेक शिक्षण आयोग नेमले गेले. यात १८५४ चा वुड्स अहवाल, १८८२ चा हंटर अहवाल, १९०२ चा रॅली आयोग अजूनही बरेच काही. यानंतर भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर राधाकृष्णन आयोग आणि कोठारी आयोग यांसारखे आयोग आले. त्यांनी शिक्षणव्यवस्थेत नेमके कोणते बदल अवश्यक आहेत याबद्दल विवेचन करून सरकारकडे मसुदा तयार करून दिला.

नुकतेच डॉ कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगाने काही बदल सुचवले होते. या बदलाचे फलित म्हणजे नवीन शैक्षणिक धोरण.

नवीन शैक्षणिक धोरण :

नवीन शैक्षणिक धोरण हे भविष्याचा वेध घेणारे असेल आणि ही शिक्षणपद्धती भारतीयांनी इतिहासात केलेल्या अभूतपूर्व कामगिरीचा परिचय करून देईल आणि भविष्याचा वेध घेणारी असेल. जग हे जागतिक खेडे होत असताना समाजाच्या उन्नतीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार घेऊन तयार झालेले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण स्वागतार्ह आहे. पुढची

पिढी आत्मनिर्भर भारतासाठी, नवनिर्माणासाठी सज्ज होण्याच्या दिशेने टाकलेले एक पाऊल म्हणजे नवीन शैक्षणिक धोरण-२०२० होय.

शालेय आणि उच्च शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना यात मोठा वाव देण्यात आला आहे. २१ व्या शतकातील हे पहिले धोरण आहे ज्यात सर्वांना संधी, नि:पक्षपाती धोरण, उत्तम दर्जाचे शिक्षण आणि परवडणारे शिक्षण, उत्तरदायित्व या स्तंभांवर याची उभारणी करण्यात आली आहे. २०३० च्या शाश्वत विकास कार्यक्रमाशी याची सांगड घालण्यात आली आहे. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण अधिक समग्र, बहुशाखीय, २१ व्या शतकाच्या गरजांना अनुरूप करत भारताचा चैतन्यशील, प्रज्ञावंत समाज आणि जागतिक ज्ञान यांच्या साहाय्याने भारताला महासत्ता म्हणून परिवर्तन घडवण्याचा आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या आगळ्या क्षमता पुढे आणण्याचा या धोरणाचा उद्देश आहे.

देशात किमान शिक्षणाचा टक्का वाढत असला तरीपण गुणवत्तेच्या बाबतीत काही प्रमाणात प्रश्नचिन्ह आहेत. सुमारे ४०,००० कॉलेज व १८०० पेक्षा जास्त विद्यापीठे आहेत; परंतु विद्यार्थी नाव-नोंदणीमध्ये-प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाच्या तुलनेत उच्च शिक्षणाचे प्रमाण २०१८ मध्ये २६.३% असून आता नव्या शैक्षणिक धोरणात ते २०३५ साली किमान ५०% पर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणातील अनेक मुद्दे मागील ३४ वर्षांत पूर्ण होऊ न शकल्याने त्यांचे पुनरावलोकन करून ज्या बाबी अपूर्ण आहेत त्यात काही सुधारणा करण्याच्या संधी आहेत. त्याचप्रमाणे महिलांच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न, पूर्व प्राथमिक शिक्षणाकडे विशेष लक्ष, व्यावसायिक शिक्षणाची आवश्यकता या मुद्द्यांचाही विचार नवीन शैक्षणिक धोरणात केलेला आहे.

गरीब श्रीमंत शिक्षणातील विषमता ही नवीन शैक्षणिक धोरणात विचारात घेतली आहे. सरकारी व खाजगी शाळांमध्ये शिक्षणात समानता आणण्याची भूमिका मांडण्यात आली आहे. राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्याची आणि खासगी शाळांना अनियंत्रित फी वाढवण्यापासून रोखण्याची शिफारस नवीन शैक्षणिक धोरणात करण्यात आली आहे. हे धोरण बालवाडी, अंगणवाडीपासून उच्चशिक्षणामध्ये लागू असणार आहे.

पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचा समावेश आता औपचारिक शिक्षणात केला आहे. बालकांची जडणघडणीसाठी व सर्वांगीण विकासासाठी हाच काळ महत्त्वाचा असतो. प्राथमिक स्तरावर भाषा, विज्ञान, वाचन, लेखन, गणित ते पायाभूत कौशल्यांचा विकास यांवर या नवीन धोरणात केलेला विचार हा भारताचे भविष्य घडवणार आहे.

पाचवीपर्यंत दिले जाणारे शिक्षण मातृभाषेतून दिले जाणार असले तरीही ज्ञानभाषेतून शिक्षणाची सुविधा देऊन पूर्व प्राथमिक शिक्षण आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे करण्याचा प्रयत्न आहे. शिक्षणाचे ५+३+३+४ हे नवे सूत्र १० वी व १२ वी बोर्डाचे महत्त्व कमी करणार आहे. ६ वी पासून व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश असल्याकारणाने शिक्षणानंतर विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक कौशल्ये प्राप्त करण्यास बळकटी देणारे शिक्षण देण्यात येणार आहे. मागील ३८ वर्षांत शिक्षणाची सुमार गुणवत्ता, पदवीधारकांमध्ये गुणवत्ता नसणे, गळतीचे प्रमाण, शिक्षकांच्या योग्य मूल्यमापनाची प्रक्रिया नसणे, ई-शिक्षण, ऑनलाईन शिक्षण, डिजिटल शिक्षण, मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षण, शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञान, भारतीय भाषांचा प्रसार, विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत, शिष्यवृत्ती, पोर्टल विकास, शिक्षकांचे प्रशिक्षण या सर्वच बाबींचा नवीन शैक्षणिक धोरण आणताना विचार करून प्रत्येक घटकाचा सांगोपांग विचार करण्यात आला आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण अतिशय आश्वासक आहे, लवचीक आहे. पूर्वीच्या धोरणातील अनेक त्रुटी लक्षात घेऊन त्या दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न या धोरणात केलेला आहे. थोडक्यात हे धोरण अक्षर आणि गणिती साक्षरतेच्या बाबतीत जुन्याचे सातत्य, नोंदणीच्या बाबतीत आशा, ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था बनवण्याची पौर्वात्य कल्पना आणि राष्ट्रीयत्वाची निष्ठा दाखवते. जास्त वेळ देऊन जास्त काटेकोरपणे आणि जास्त मेहनतीने हे धोरण बनविण्यात आले आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि माझी भूमिका :

नवीन शैक्षणिक धोरणाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करताना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागेल. पालक शिक्षक, संस्थापक, संस्थाचालक व शासन यांच्या

समन्वयातून या समस्येवर उत्तर शोधता येइल, उत्तर मिळेल व त्यातून नवीन पिढीला अधिक प्रभावी, कार्यक्षम शिक्षण देता येईल, अशी आशा आहे.

या शैक्षणिक धोरणाची, पुढील दोन वर्षांत टप्याटप्प्याने देशभर अंमलबजावणी होईल. त्यातील अंमलबजावणीचे टप्पे, येणाऱ्या संभाव्य अडचणी, आणि संस्था, प्रत्यक्ष शाळा, महाविद्यालये, विद्यार्थी, शिक्षक व शासन यांनी करावयाच्या गोष्टी या दोन्ही गोष्टी महत्त्वाच्या आहेतच; पण त्याहून ही महत्त्वाची गोष्ट आहे - शिक्षकाची भूमिका.

माझी भूमिका म्हणजेच शिक्षकाची भूमिका; कारण इतर घटकांच्या मानाने शिक्षक हा विद्यार्थ्यांच्या अगदी जवळ असतो. शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचे इतर घटकांच्या मानाने अगदी जवळचे व दररोजचे संबंध येत असतात. याचबरोबर समाज, शिक्षक संस्थाचालक, इतर शाळा, महाविद्यालये, इतर सहकारी यांच्याशीही शिक्षकांचा संबंध येतो. आपल्या विविध भूमिका समजावून घेऊन प्रत्येक घटकामध्ये उदाहरणार्थ, अध्यापन, विद्यार्थी-मार्गदर्शन, समुपदेशन, शाळांतर्गत इतर जबाबदाऱ्या, शालाबाह्य जबाबदाऱ्या आणि नवीन शैक्षणिक धोरण यांचा समन्वय साधण्याची जबाबदारी स्वीकारत महत्त्वाची भूमिका शिक्षकाला पार पाडावी लागणार आहे.

या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षकाने स्वत:मध्ये बदल घडवून आणण्याची गरज आणि जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. त्यादृष्टीने प्रयत्न केला पाहिजे. थोडसे चाकोरीबाहेर जाऊन शिक्षकांनी आपली भूमिका समजून घेऊन नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी ही स्वत:ची जबाबदारी म्हणून पाहिले पाहिजे. त्यावर विचार करून सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे. कारण समाजात होणाऱ्या बदलांचे प्रतिबिंब शिक्षणात पहायला मिळते. तंत्रज्ञानाधिष्ठित जगातील वेगाने होणारे बदल स्वीकारून आपल्या जबाबदारीची, व्याप्तीची जाणीव ठेवून, भूमिकेत बदल घडवून आणणारे शिक्षकच येत्या काळात टिकून राहतील. बदलत्या शैक्षणिक धोरणानुरूप शिक्षकांच्या भूमिकेतही स्वाभाविकपणे काही बदल होणे आवश्यक आहे. असे म्हणतात, 'Those who look only to the past and do the present, they are certain to miss their future.'

फक्त अध्यापन करण्याचीच जबाबदारी यापुढे महत्त्वाची मानून चालणार नाही. महात्मा गांधी म्हणतात त्याप्रमाणे "We must be the change that we wish to see in the world." सद्य:स्थितीकडेच न पाहता भविष्यातील नव्या बदलाचा स्वीकार शिक्षकांनी करणे अवश्यक आहे. माझ्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या Contributer, Developer, Researcher, Professional, Adaptor या पाच भूमिकेवर मला अधिक लक्ष केंद्रित करावेसे वाटते.

Adaptor - बदलांशी जुळवून घेण्याची भूमिका :

शैक्षणिक पुनर्रचनेमध्ये पूर्वप्राथमिक ते दुसरी पायाभूत, तिसरी ते पाचवी प्राथमिक, सहावी ते आठवी माध्यमिक वर्ग मानले जाणार आहेत. नववी ते बारावी हा चार वर्षांचा विभाग उच्च माध्यमिक विभाग मानला जाईल. याच वर्गांमध्ये वेगवेगळ्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमांची निवड केली जाईल. त्यामुळे हा सर्वांत महत्त्वाचा विभाग असणार आहे. या नवीन व्यवस्थेला अनुकूल असे बदल सर्व शाळा, महाविद्यालयात, शिक्षण विभागातही करावे लागणार आहेतच; पण पूर्वप्राथमिक शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची आहे. पूर्वप्राथमिक वर्ग पहिला, दुसरीला जोडत असताना, पूर्वप्राथमिक वर्गाला शिकविणाऱ्या शिक्षकाची भूमिका बदलणार आहे.

वयाच्या आठव्या वर्षापर्यंत बुद्धीचा जवळपास ८०% विकास होतो असे आता सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे या विकासाच्या टप्प्यात विद्यार्थ्यांचा जास्तीतजास्त चांगल्या पद्धतीने सर्वांगीण विकास करण्याची जबाबदारी पूर्वप्राथमिक शिक्षकांवर असेल हे लक्षात घेऊन पूर्वप्राथमिक शिक्षकाने आपली भूमिका पार पाडली पाहिजे. बालशिक्षणात बालस्वातंत्र्य महत्त्वाचे असते. 'लहान मूल म्हणजे मातीचा गोळा' ही उपमा आता बदलत आहे. प्रा. ग. प्र. प्रधान म्हणतात, ''मुले ही मातीचे गोळे असतात आणि त्यांना थोपटून घडवायचे असते,'' ही कल्पना अत्यंत चुकीची आहे. मुले ही तर फुले असतात त्यांना त्यांच्या आंतरिक उर्मीने फुलू द्यायचे असते.'' थोडक्यात पूर्वप्राथमिक शिक्षकाची

भूमिका आता 'कुंभारा' ची नाही, तर 'माळ्या'ची असणार आहे. उत्तम खत, पाणी घालायचे, मशागतही करायची; पण मुलांना मात्र आपलेआपण उमलू द्यायचे; वाढू द्यायचे!

बालवयात होणारा विकास हा सर्वांत महत्त्वाचा असतो कारण या वयात मिळणारे अनुभव व होणारे शिक्षण यातूनच बालकाच्या एकूण विकासाचा व भावी काळातील प्रगतीचा पाया घातला जातो. मुलांची बुद्धिमत्ता ही दोन टप्प्यात वाढते. वयाच्या पहिल्या सहा वर्षांत ती ५०% वाढते, उरलेली ५०% सहा ते बारा वर्षे या काळात बहुतांशी पूर्ण होते. मात्र दुसऱ्या टप्प्यातील वाढ ही पहिल्या टप्प्यातील वाढीवर पूर्णत: अवलंबून असल्याने पहिली सहा वर्षे अतिशय महत्त्वाची असतात.

पहिल्या टप्प्यात म्हणजे दुसरीपर्यंत मुलाला वाचन, संभाषण व सोपे अंकगणित एवढ्या बाबी येणे अपेक्षित आहे व पाचवीपर्यंत संख्याज्ञान, साक्षरता गरजेचे आहे. त्यामुळे खेळणी, सहज शिक्षण, निरीक्षणातून शिक्षण येथे अपेक्षित आहे.

गणितात आवश्यक वर्गीकरणाची सुरुवात ही भाज्यांचे रंग, त्यांची वैशिष्ट्ये, फळभाज्या कोणत्या, पालेभाज्या कोणत्या यातून होऊ शकते. भूगोलासारखा विषयही सोपा करून शिकवता येतो. घरापासून दुकानापर्यंतचा नकाशा, वाटेत लागणाऱ्या खुणा हे सारे मुले सांगू शकतात. मग पुस्तकातले नकाशे समजणे सोपे जाते.

बालशिक्षणातले एक सूत्र असेही आहे, की नवनवी आव्हाने मुलांना शिकायला उत्सुक करतात. अर्थात अशी आव्हाने वातावरणातच असतात; पण त्याखेरीज शिक्षकांनी सतत अशी नवी आव्हाने मुलांसमोर जाणीवपूर्वक ठेवली पाहिजेत. ती त्यांना पेलणारी, उत्सुक करणारी, पुढे नेणारी असावीत. नाउमेद करणारी नसावीत. या पूर्वप्राथमिक शिक्षणात मुलांच्या ज्ञानेद्रियांचा वापर होईल अशा निरनिराळ्या कृतींची, अनुभवांची संधी देणे, स्वतः धडपडत, गोंधळत प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी उद्युक्त करणे, तसे वातावरण तयार करून मुलांच्या सर्वांगीण विकासाची पायाभरणी करणे हे अपेक्षित आहे. अभ्यास, पाठांतर परीक्षा, पास, नापास या स्वरूपाचे शिक्षण म्हणजे बालशिक्षण नव्हे. त्यामुळे पूर्वप्राथमिक वर्गांना शिकविणाऱ्या शिक्षकांनी या सर्व गोष्टींचा विचार करून त्या लहान मुलांना सहजरीत्या, नैसर्गिकरीत्या, कसे शिकता येईल? कोणासाठी कोणते अनुभव देता येतील? याचा विचार करायला हवा.

नवीन शैक्षणिक धोरणात व्यावसायिक शिक्षण हा शालेय शिक्षणापासूनच अध्यापनाचा एक भाग करण्याचा विचार आहे. कारण आपल्या देशात आजही व्यावसायिक अभ्यासक्रमांना म्हणावा तसा वाव नाही. आपल्याकडे व्यावसायिक शिक्षण हे मुख्य शिक्षणापेक्षा कमी किंवा अव्यावहारिक आहे असा एक समज आहे. तो पूर्वापार समज आजही दिसून येतो. तसेच जे विद्यार्थी मुख्य शिक्षण घेण्यास असमर्थ ठरतात तेच व्यावसायिक शिक्षणाचा पर्याय स्वीकारतात, अशी एक धारणा आहे. या पार्श्वभूमीवर व्यावसायिक, अभ्यासक्रम हा विद्यार्थ्यांसमोर एक समर्थ पर्याय म्हणून कसा ठेवता येईल, याबाबत विचार होणे आवश्यक आहे. तसे झाले तरच विद्यार्थी भविष्यात या अभ्यासक्रमाला प्राधान्य देतील.

सन २०२५ पर्यंत शाळा व उच्च शिक्षणातील कमीतकमी ५०% विद्यार्थ्यांनी व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिकावा अशा दृष्टिकोनातून एक ठोस नियोजनबद्ध कृतिकार्यक्रम आखावा लागेल. पुढील दहा वर्षांत माध्यमिक स्तरावर व्यावसायिक शिक्षण टप्प्याटप्प्याने नियमित शिक्षणाचा अविभाज्य भाग बनायला हवे. यासाठी गरजा व आव्हाने लक्षात घेऊन गरजा पूर्ण करण्यासाठी संभाव्य आव्हाने पेलण्याची मानसिकता शिक्षकांनी ठेवणे आवश्यक आहे. कारण शिक्षण हीच कोणत्याही देशाची अचल व अविनाशी संपत्ती असते. प्रत्येकात दडलेल्या सुप्त कलागुणांना घडविण्याचे कार्य शिक्षणच करीत असते. हे काम अवघड असले तरी नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून ते उद्दिष्ट गाठण्याचे शिवधनुष्य शिक्षकांना उचलायचे आहे.

प्रिस्कूल पातळीपासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत प्रत्येक शैक्षणिक पातळीवर कौशल्ये व मूल्ये यांचे प्रमाणीकरण करण्यात येईल. त्याचप्रमाणे ती कौशल्ये प्राप्त करण्यासाठी बालपणापासून शालेय शिक्षणापर्यंत

विद्यार्थ्यांना कोणकोणते अनुभव देता येतील याचा विचार शिक्षकांनी करणे आवश्यक आहे. सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनामध्ये सांगितलेली सर्व तंत्रे तसेच अध्यापनाच्या त्या-त्या इयत्तेमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनक्षमतेनुसार विविध पद्धती, अध्यापनाची विविध साधने, तंत्रे उपक्रम यांचा वापर करावा लागेल व सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन करून विद्यार्थ्यांच्या क्षमता, कौशल्ये ओळखून त्यांना योग्य मार्गदर्शन करणे हे शिक्षकांचे कर्तव्य असेल.

एकंदरीत नवीन शैक्षणिक धोरणामधील सुधारणा कार्यक्रमात व्यवसाय अभ्यासक्रम आपला खारीचा वाटा निश्चितपणे उचलेल; पण त्याची अंमलबजावणी यशस्वीरीत्या करण्याची जबाबदारी शिक्षकांवर आहे.

तंत्रज्ञानामुळे तयार होणाऱ्या नवनव्या साधनांचा, उपकरणांचा वापर करण्याची मानसिकता घराघरांमध्ये सर्वांमध्ये दिसून येते. जेणेकरून आपण आधुनिक जगाबरोबर जात आहोत हे इतरांना दाखवता येते. नवनवी साधने, उपकरणे बाजारात आल्याबरोबर आपल्या घरात कधी आणता येतील याचा सतत विचार केला जातो; परंतु अशी भूमिका, मानसिकता अध्यापन कार्यात जितकी दिसावी तितकी दिसत नाही. तंत्रज्ञानामुळे नवनवी साधननिर्मिती होत असूनही अध्यापनात ती वापरण्याची मानसिकता तयार होणे गरजेचे आहे. ई-लर्निंग, ऑनलाईन एज्युकेशन, वेब-बेस्ड टेक्नॉलॉजी, मल्टिमीडिया, लॅपटॉपद्वारे अध्यापन इत्यादींविषयी माहिती नुसती न अभ्यासता ती रोजच्या अध्यापनात वापरण्याची मानसिकता तयार व्हावी. या विकसित होणाऱ्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या हाताळणीचे व वापराचे ज्ञान आत्मसात करून ते दैनंदिन अध्यापनात वापरावे.

निसर्गवादी विचारधारा महत्त्वाची तत्त्वे सांगते. परिस्थितीशी जुळवून घेणे-शिक्षकांनी या नवीन शैक्षणिक धोरणातील बदलांशी जुळवून घेणे, तसेच या तंत्रज्ञानाधिष्ठित जगात स्वत:ला नव्याने निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीशी जुळवून घेतल्यासच पुढे जाण्याचा मार्ग अधिक सुकर होऊ शकेल. अभ्यासक्रमात काळानुरूप बदल घडवून आणण्याची जबाबदारी ही शिक्षकांचीच आहे. त्याचे कारण "Curriculum prepares an individual with knowledge to be successful, confident and responsible citizen. Without an effective curriculum a student would not be able to understand or meet the challenges of the society."

अभ्यासक्रमात बदल घडवून आणण्यापेक्षाही नवनवे अभ्यासक्रमातील बदल कल्पकतेने राबवण्याची गरज आहे. त्यामुळे २१ व्या शतकातील गरजांचा विचार करून तयार केलेले नवीन शैक्षणिक धोरण कल्पकतेने राबवण्याची भूमिका प्रत्येक शिक्षकाची असली पाहिजे. तरच धोरणातील उद्दिष्टपूर्ती होईल.

Developer - नवनिर्माणकर्त्यांची भूमिका

एक तज्ज्ञ म्हणतात, "Technology is bound to rule our present and future too. There should be drastic and vital changes in the attitude of the roles of teachers, who are living in the 21st century to maximize the benefits of technological innovation, we need to change the way we think about teaching and learning."

शिक्षकांनी, या नवीन शैक्षणिक धोरणाला सामोरे जाताना, तसेच या तंत्रज्ञानाधिष्ठित जगात स्वत:ला नव्याने निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीशी जुळवून घेऊन रोजच्या अध्यापनातील तोचतोचपणा, नीरसता घालवण्यासाठी, नवनवे प्रयोग करावेत. नवीन शैक्षणिक धोरणातील उद्दिष्टे खऱ्या अर्थाने साध्य होण्यासाठी अध्यापनातील आशयाबरोबर अन्यही समस्यांवर उपाय म्हणून प्रभावीपणे शिकविण्यासाठी शिक्षक खालील बाबी करू शकतात, म्हणजे विद्यार्थ्यांची शिक्षणातील रुची वाढून गळती थांबण्यास मदत होईल. असे म्हणतात, "A teacher's purpose is not to create students in his own image but to develop students who can create their own image."

त्यामुळे विद्यार्थ्यांमधील कलागुण, विद्यार्थ्यांमधील सुप्त गुण त्यांच्या लक्षात आणून देऊन ते जोपासण्यासाठी, वाढविण्यासाठी मार्गदर्शकाची, प्रेरकाची भूमिका पार पाडायची, ही शिक्षकाची जबाबदारी आहे. शिक्षकांनी अध्यापनात 4A तंत्रांचा वापर करणे अनिवार्य आहे.

Acquire - माहिती मिळवा (ज्ञान)

Absorb – माहितीचे मनन (आकलन)

Application – माहितीचा उपयोग (उपयोजन)

Activity – माहितीच्या आधारे कृती (कौशल्य)

या 4A तंत्राचा वापर करून अध्यापन करत असलेल्या पाठातून २१ व्या शतकातील कोणती कौशल्ये विकसित करू शकतो याचा विचार केला पाहिजे. तसेच भविष्यात उपयोगी पडेल अशी पाठाशी संबंधित व्यवसाय व उपजीविकेच्या साधनांची माहिती दिली पाहिजे.

आशयसमृद्धीसाठी आपण शिक्षक या नात्याने चित्रे, चैतन्यचित्रे आणि व्हिडिओ यांचाही वापर सहजरीत्या केला पाहिजे. बऱ्याचदा आपल्याजवळ अनेक आधुनिक सुविधा असणारी नावीन्यपूर्ण उपकरणे हौसेखातर वा गरज म्हणून हातात येत आहेत. त्यात मोबाईल, कॅमेरा, वॉकमन, नेटसेटर या उपकरणांकडे पाहिले तर त्यांचा वापर आपण अध्यापनात कसा करू शकतो, याकडे लक्ष देऊया. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांसाठी स्वयंअध्ययन संच व अन्य साधननिर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. दृक, श्राव्य, दृक-श्राव्य या स्वरूपात साधननिर्मिती विद्यार्थ्यांच्या मदतीने करता येते. म्हणजे व्यवसाय अभ्यासक्रमांतर्गत त्या-त्या वयोगटाप्रमाणे एखादे कौशल्यही विकसित होण्यास मदत होऊ शकते. या विकसित साधननिर्मितीचा विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना दोघानांही नक्कीच उपयोग होऊ शकतो. स्वनिर्मितीचाही आनंद मिळेतो.

Researcher – संशोधकाची भूमिका

आशय प्रभावीपणे समजून सांगण्यासाठी शिक्षकांनी स्वतः उत्तम साधननिर्मिती करून त्याची परिणामकारकता तपासावी. छोट्या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी नवे प्रयोग करावेत. 'जुने ते सोने' म्हणत फक्त अध्यापन एके अध्यापन करण्यातच समाधान मानून उपयोग नाही. बऱ्याचदा एम. फिल., पीएच.डी. झाल्यावर संशोधनाकडे बघण्याची मानसिकता नसते किंवा पीएच.डी., एम. फिल. करताना, अभ्यासक्रमाचा एक भाग म्हणून संशोधन केले जाते. ही वृत्तीदेखील बदलण्याची गरज आहे. संशोधन म्हणजे एखादे मोठे कार्यच केले पाहिजे असे नाही. आपल्या महाविद्यालयातील, शाळेतील, छोट्या छोट्या समस्या सोडविण्यासाठीही संशोधन करू शकता. नवीन शैक्षिणिक धोरणानुसार येणाऱ्या बदलांचा, उद्दिष्टांचा विचार करून त्यांची परिणामकारकता तपासण्यासाठी किंवा ई-लर्निंग, ऑनलाईन एज्युकेशन, वेब-बेस्ड टेक्नॉलॉजी, मल्टिमीडिया, लॅपटॉपद्वारे अध्यापन, ब्लॉगज् यांचा उपयोग व त्याची परिणामकारकता तपासण्यासाठी संशोधन करता येईल. संशोधनातून शिक्षणप्रक्रियेत आमूलाग्र बदल घडविण्याची शक्यता आहे. फक्त गरज आहे ती आपलीच मानसिकता बदलवण्याची. Education is the foundation stone of the bright future of a nation. सामाजिक बदलांचे प्रभावी साधन म्हणजे शिक्षण असून शिक्षणात नवपरिवर्तन करण्याची व बदल घडवण्याची मोठी ताकद आहे. शिक्षकांनी संशोधन-कृती जोपासून नवोपक्रम राबविले पाहिजेत.

Contributer – योगदानाची भूमिका

आंतरजालाच्या मदतीने शिक्षकांसाठी माहितीचा महासागर एका क्लिकवर खुला झाला आहे. शिक्षकांना हवी ती अध्यापनास उपयुक्त माहिती काही सेंकदात मिळत आहे. 'देणाऱ्यांचे हात हजारो...' त्याचा प्रत्यय यामुळे आपल्याला नक्की मिळतो. जगभरातील असंख्य व्यक्ती आपल्या जवळील माहिती खुली करून जगासमोर ठेवून अनमोल योगदान देत आहेत. त्या लेखांतील अनुभवाधिष्ठित माहितीचा, त्यांनी केलेल्या प्रयोगांचा, संशोधनासाठी लिहिलेल्या लेखांचा वापर आपण शिक्षकांनी आपल्या अध्यापनात केला तर अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी होण्यास मदत होईल.

तसेच २१ व्या शतकातील शिक्षकांची ही एक नवी जबाबदारी आहे, की त्यांनीही उदारपणाने आपल्याजवळील ज्ञानाचे भांडार सर्वांसाठी खुले करून आपल्या अनुभवाचा, प्रयोगशीलतेचा फायदा अन्य लोकांनाही करून द्यावा. हे योगदान येत्या काळात

अत्यंत महत्त्वाचे ठरणार आहे. * स्वतःचे व्यक्तिगत ब्लॉगज् तयार करून माहितीपर योगदान देता येऊ शकते. * ऑनलाईन मासिकांसाठी लेखनकार्य करता येते. * तसेच विविध शैक्षणिक मासिकांतून लेखाद्वारे आपले विचार मांडता येतात. त्यात स्वतः केलेल्या संशोधनाचे व प्रयोगांचे निष्कर्ष इतरांसमोर मांडू शकतो. हे विचार मांडतानादेखील फार किचकट भाषेचा वापर न करता सहज व सोप्या भाषेला प्राधान्य द्यावे.

याचा सर्वांना फायदा होऊ शकतो, जसे आपल्याला इतरांकडून ज्ञान, माहिती घेता येते. तशाच पद्धतीने इतरांनाही आपल्याजवळील ज्ञान, माहिती, देता आली पाहिजे. आपल्या योगदानाने आपणही या महासागरातील ज्ञान देणारा Contributor या भूमिकेतून एक थेंब बनू शकतो व तो बनण्याचा प्रयत्न कसोशीने करणे गरजेचे आहे.

Professional - व्यावसायिकाची भूमिका

शिक्षक हा शिक्षणातील गाभा घटक आहे. त्यामुळे शिक्षकी पेशा हा व्यवसाय गणला जाऊ लागला आहे. शिक्षकांना एक परिपूर्ण व्यावसायिक म्हणून आपली भूमिका बजावता येत नाही; पण तरीही ती दीर्घकाळ परिणामकारक आणि प्रभावी राहील यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

योगी अरविंदजींनी म्हटल्याप्रमाणे – "Nothing can be taught." शिक्षकांनी स्वत:च नवीन शैक्षणिक धोरणातील बदलत्या अभ्यासक्रमानुसार आवश्यक असणाऱ्या स्वतःच्या क्षमता व उपलब्ध संधींचा विचार करणे गरजेचे आहे. उणिवा, त्रुटी, अडथळे, किंवा समस्या कोणत्या आहेत यांचा आढावा घेणे हे शिक्षकांचे आद्यकर्तव्य आहे. शिक्षकांना असलेले ज्ञान, कौशल्ये व इतर क्षमता या दृष्टिकोनातून शिक्षकांनी स्वतःच्या क्षमतांचे मूल्यमापन करणे ही विकासप्रक्रियेतील पहिली पायरी आहे.

दुसरी पायरी म्हणजे आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी, बदलत्या काळानुसार स्वत:ला अद्ययावत ठेवण्यासाठी योग्य स्रोत आणि साधने यांची निवड करणे तसेच वाचन, सहकाऱ्यांशी संवाद, तज्ज्ञाचे मार्गदर्शन, इंटरनेट या सर्वच माध्यमातून उपयुक्त माहिती मिळवणे. या माहितीच्या आधारावर स्वत:चा विकास आराखडा तयार करणे हिताचे ठरेल. शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासास साहाय्य करण्याच्या उद्देशाने, NCERT, SCERT, विद्यापीठे तसेच, अध्यापक शिक्षणसंस्था, इतर Rotary, गुरुशालासारख्या सामाजिक संस्था कार्यरत आहेत. या योजनांचा, कार्यक्रमांचा पुरेपूर उपयोग करून घेऊन, आपल्या व्यवसायास आवश्यक असे ज्ञान, कौशल्ये क्षमता यांच्या संपादनावर भर दिला पाहिजे.

Loyal / motivational – विश्वासक/प्रेरकाची भूमिका :

केवळ साक्षर होणे, परीक्षेत भरपूर गुण मिळवणे, नोकरीसाठी सर्टिफिकेट मिळवणे ही शिक्षणाची खरी उद्दिष्टे असू शकत नाहीत. 'परीक्षेसाठी शिक्षण की जीवनासाठी शिक्षण' याची एकदा शहानिशा करून घेणे आवश्यक आहे. आयुष्यात यशस्वी होण्यासाठी आत्मविश्वास वाढविणे हा शिक्षणाचा महत्त्वाचा हेतू आहे. हे जीवन सुंदर आहे, हे जग सुंदर आहे. ती आपल्याला मिळालेली एक संधी आहे अशी जीवनाविषयी ओढ, निष्ठा शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी.

प्रा.रमेश पानसे यांनी या संदर्भात नि:संदिग्ध शब्दांत दिशादर्शन केले आहे. ते म्हणतात, ''जीवन आणि शिक्षण याचा घनिष्ट संबंध असतो. जीवन चांगले घडवणे हेच मुळी शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट असावे.''

प्रत्येक व्यक्तीने प्रगल्भ जीवनाकडे वाटचाल करावी. माणूस म्हणून समृद्ध व्हावे. वास्तव जीवनाकडून प्रगल्भ जीवनाकडे जाण्याचा विश्वास शिक्षकांनी निर्माण करायचा आहे. वास्तव जीवनातल्या अनुभवातून आपले आपण शिकत जाणे आणि जे शिकलो त्याचा वापर करून भविष्यातल्या वास्तव जीवनाला भिडणे, आपले प्रश्न, आपल्या समस्या ताकदीने सोडविणे, स्वतःचे जीवन प्रगल्भ करत जाणे, आत्मविश्वास निर्माण करून शिक्षण, जीवनाशी जोडण्याच्या महत्त्वाच्या कार्यात विश्वासकाची भूमिका शिक्षकांनी निभावणे ही काळाची गरज आहे.

मानवी जीवन प्रवाही असते. ते दर पिढीगणिक बदलत असते. शिक्षणात हा जीवनाचा वेग पकडायला हवा. प्रत्यक्षात होते काय? विषय शिकवले जातात, माहिती पाठ केली जाते, परीक्षेत गुण मिळवले

जातात; पण जे शिकले त्याचा आशय मनात मुरत नाही. विचारात शिरत नाही. व्यवहारात उतरत नाही. विज्ञान विषय पक्का करूनही आपला जीवनविषयक दृष्टिकोन वैज्ञानिक होत नाही. नागरिकशास्त्राचे धडे गिरवूनही आपण जबाबदार नागरिक बनत नाही. पर्यावरणशास्त्राची प्रश्नोत्तरे पाठ करूनही आपण निसर्गस्नेही बनत नाही. शिकलेले अंमलात आणायचे असते; उपयोगात आणायचे असते, जीवनाशी जोडून घ्यायचे असते.

विद्यार्थ्यांच्या उपजत क्षमतांना वाव देणारे ज्ञाननिर्मितीकडे झेपावणारे, विद्यार्थ्यांना विचारप्रवृत्त करणारे रचनावादीशिक्षण कसे देता येईल? यासाठी कोणती अध्यापन पद्धती, तंत्रे, साधने, कोणती मूल्यमापनाची तंत्रे वापरावी लागतील? कोणते उपक्रम राबवता येतील? विद्यार्थ्यांना कोणते अनुभव देता येतील? यासाठी शिक्षकांना नियोजन करावे लागेल तरच नवीन शैक्षणिक धोरणातील उद्दिष्टे साध्य होतील. कारण शिक्षणविषयक कोणतीही योजना शिक्षकाशिवाय राबविली जाऊ शकत नाही. त्यासाठी सखोल चिंतन हवे.

शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यात बदल घडवून आणण्यास, त्यांना आकार देण्यास सज्ज असला पाहिजे. जी भावी स्वप्ने मुलांनी उराशी बाळगलेली असतात, ती समजून घेत ती प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी शिक्षकाने प्रयत्नशील असले पाहिजे. शिक्षकाने मार्गदर्शक, समुपदेशक, दिशादर्शकाची भूमिका पार पाडणे आवश्यक आहे. डॉ. राधाकृष्णन उत्कृष्ट शिक्षकाची व्याख्या करतात, ''शिक्षकाने कमीतकमी शिकवून, विद्यार्थी स्वतः अधिकाधिक शिकेल यासाठी त्याला प्रशिक्षित केले पाहिजे.''

शिक्षक ही केवळ व्यक्ती नसून संस्कारांचे विद्यापीठ असते. विद्यार्थी घडवून एक संवेदनशील नागरिक घडविणे व अशा नागरिकांच्या माध्यमातून राष्ट्रनिर्माणाचे व मनुष्यनिर्माणाचे काम करून शिक्षक हा खऱ्या अर्थाने सर्जनाचा व शाश्वत विकासाचा साधक होऊ शकतो.

गुरुदेव रवींद्रनाथांच्या शांतिनिकेतनमधील शिक्षकांविषयी पु.ल.देशपांडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे, ''आकाशातल्या नक्षत्रांपासून ते नुपुरांच्या झणत्कारांपर्यंत, विपुल समग्रतेचा साक्षात्कार देऊन प्रत्येक विद्यार्थी व विद्यार्थिनी जीवनात आपली होडी लोटायला समर्थ करून पाठवू.'' असा संकल्प प्रत्येक शिक्षकाने केला पाहिजे असे मला वाटते.

नवीन शैक्षणिक धोरण व माझी भूमिका सांगताना बाबा आमटेंच्या कवितेत थोडा बदल करून मी म्हणेन

''शिक्षक माझे नाव, शिक्षक माझे नाव,
नवीन शैक्षणिक धोरणात या, पुढेच माझी धाव।
विद्यार्थ्यांचा प्रेरक मी,
सर्जनाचा साधक मी,
शिक्षणक्षेत्रातील गाभा घटक मी,
उद्दिष्टपूर्तीची देतो हमी,
विद्यार्थ्यांच्या मनाचा घेईन ठाव,
शिक्षक माझे नाव,
नवीन शैक्षणिक धोरणात या, पुढेच माझी धाव।।
विद्यार्थ्यांच्या कौशल्यांचा विकास,
हाच राहील माझा अखंड ध्यास.
बदलांशी जुळवून घेईन,
उपक्रमशील मी राहीन,
विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकास साधेन,
विद्यार्थ्यांच्या कल्पकतेस देईन वाव,
शिक्षक माझे नाव,
नवीन शैक्षणिक धोरणात या, पुढेच माझी धाव।।।
नवनिर्माणास होऊन जबाबदार,
देईन समग्रतेचा साक्षात्कार,
विद्यार्थ्यांवर करून ते संस्कार,
होईन मी राष्ट्रनिर्माणाचा शिल्पकार,
शिक्षक माझे नाव, शिक्षक माझे नाव
नवीन शैक्षणिक धोरणात या, पुढेच माझी धाव!!

***

लेखिका श्री छत्रपती शिवाजी विद्यालय, भोर जि. पुणे येथे अध्यापन आहेत.

Email : dixitjyoti231@gmail.com

भाषेच्या अध्यापनात उपक्रमशीलता

(राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा - उत्तेजनार्थ)

लीना काकडे, वर्धा : ९३७३३२४४२२

भाषेचे अध्यापन विशेषत: 'संस्कृत' सारख्या भाषेचे अध्यापन हे विविध प्रकारचे उपक्रम राबवून कसे सुलभ करता येईल, यावर ह्या लेखात विवेचन केले आहे. सर्व उपक्रमात विद्यार्थ्यांचा जास्तीत जास्त सहभाग, चित्रांचा उपयोग करणे, वाक्यात विभक्ती, लिंग इत्यादी संकल्पनांचा समावेश करणे, अशा उपक्रमशील अध्यापनतंत्रांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांची प्रगती साधणे कसे शक्य आहे हे लेखिकेने या निबंधाद्वारे दाखवून दिले आहे.

पठकः पाठकः चैव ये चान्ये शास्त्रवाचकाः।
सर्वे व्यसनिनो ज्ञेया या क्रियावान्सः पंण्डितः।

अर्थात अध्यापन करणारे शिक्षक, अध्ययनकर्ता, किंवा जे इतर शास्त्र जाणणारे सर्व विद्वान असतात, त्यात श्रेष्ठ कोण तर ज्ञानाचे उपयोजन करणारा साधक. (म्हणजेच विद्यार्थी)

थोडक्यात अध्यापन-अध्ययन, ज्ञान संग्रहण ही प्रक्रिया असली तरी तिची सार्थकता कशात आहे तर साधकाकडून झालेल्या उपयोजनात. उपयोजन म्हणजे काय तर विद्यार्थ्याने मिळविलेल्या ज्ञानातून कार्यशील कृती करणे. ही उपयोजिता विद्यार्थ्यांमध्ये कशी निर्माण होणार तर, जेव्हा त्याचा अध्ययन केलेल्या ज्ञानाविषयीचा गुंता सहज सुटेल.

अध्यापनातील उपक्रमशीलता विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा वाढविणारी असते. जिज्ञासेला जन्म देणारी क्रियाशीलता विद्यार्थ्यांमध्ये यावी यासाठी शिक्षकांनी सतत प्रयत्नरत असावे. शिक्षणप्रकियेतील शिक्षक हा महत्त्वाचा घटक असला तरी आता शिक्षकांची भूमिका बदललेली आहे. पूर्वी शिक्षक स्वत: सर्व काही शिकवून मोकळे होत; पण आज मात्र शिक्षकाने विद्यार्थ्याला सर्व स्वतःच न सांगता त्यांना विचार करण्यास व स्वयंशिक्षणास प्रवृत्त करावे असे मानतात. विद्यार्थ्यांना स्वयं-अध्ययनासाठी प्रोत्साहन देत त्यात अवाजवी हस्तक्षेप न करता योग्य ते मार्गदर्शन करणे शिक्षकांकडून अपेक्षित आहे. त्यामुळे आजच्या शिक्षकांपुढे अध्यापनाचा नवीन दृष्टिकोन व नवीन पद्धती हे एक नवे आव्हान आहे. विद्यार्थ्यांचे अध्ययन यशस्वीरीतीने घडून येण्यासाठी शिक्षकांमध्ये सखोल आशयज्ञान, उत्तम अध्यापन कौशल्य, योजकता, उपक्रमशीलता, प्रायोगिक दृष्टी अशा अनेक गुणांची आवश्यकता आहे.

उपक्रमशील अध्यापन करताना शिक्षकाला विद्यार्थ्यांचा मित्र, मार्गदर्शक, पालक, तत्त्वज्ञ, आदर्श ज्ञानकर्मी, अध्यापन सुलभकर्ता, प्रेरक, मूल्यमापक अशा विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात.

शिक्षणातील अध्यापनाची गुणवत्ता ही शिक्षकांच्या कार्यावर अवलंबून असते. जर शिक्षकांची अध्यापनपद्धती नीरस असेल तर विद्यार्थ्यांचे अध्ययनदेखील प्रभावी होणार नाही. उपक्रमशील अध्यापनपद्धतीत स्वत: शिक्षकांचा असलेला उत्साह, नवचैतन्य निर्माण करण्याचे कौशल्य व विषयाचा व्यासंग हा त्याच्या ठायी असावा. वर्गामध्ये घडणाऱ्या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत त्याला ज्ञानरचनावादाची कास धरावी लागेल. त्याला केवळ माहितीचा संग्राहक व संवाहक न राहता त्या माहितीचे अर्थनिर्वचन करणारा व्हावा लागेल.

त्यासाठी संबंधित शिक्षकांकडे विषयाची उत्तम मांडणी, परिणामकारक अध्यापन पद्धती, तंत्रज्ञान वापरायचे योग्य कौशल्य आणि नवोपक्रमशीलता असायला हवी. भूतकालीन शिक्षकांकडे 'स्थिर ज्ञान-संग्राहका'च्या भूमिकेत पाहिले जात होते तर, आता शिक्षकांकडे ज्ञानात भर घालणारे, योग्य बदल घडवून आणणारे, पूर्वस्थापित तसेच ज्ञानाला आव्हान देणारे ज्ञानरचनावादी विचारवंत म्हणून पाहिले जाते. उपक्रमशील शिक्षणपद्धतीत शिकत असणाऱ्या

गतिशील समाजाची ही उत्स्फूर्त व स्वाभाविक मागणी आहे, की माहिती पुरविणे व भरविणे यातून बाहेर पडून आता माहिती निवडणे, माहितीचा अर्थ लावणे, माहितीचे ज्ञानात रूपांतर करणे, नवीन ज्ञानाची रचना करणे, निर्मिती करणे, असे पैलू आता शिक्षकांना स्वीकारायला हवेत.

शिक्षणाचे तत्त्व:

मुलांच्या शिक्षणाचे तत्त्व काय? थोडक्यात सांगता येईल, की शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांनी बालक व्हायचे आणि शिक्षण घेणाऱ्या बालकांनी मोठे व्हायचे. शिक्षक जर बालक होऊ शकत नसेल, तर तो शिक्षण देऊ शकत नाही, आणि बालक जर मोठा होऊ शकत नसेल तर तो शिक्षण घेत नाही, असे समजावे.

कृतिशील शिक्षक मुलांच्या हृदयाचा व बुद्धीचा ठाव घेणारा असतो. म्हणून वेदात शिक्षकाला 'शचिष्ठ' म्हणजे श्रेष्ठ शक्तिशाली (विषयज्ञानाने) आणि 'गातुवित्' म्हणजे मार्ग शोधणारा असे संबोधले आहे.

'शिक्षा शचिष्ठ गातुवित्' 'हे श्रेष्ठ शक्तिशाली मार्ग शोधका! आम्हाला शिक्षण दे' शिक्षकाच्या स्वतंत्र बुद्धीला त्याच्या प्रभेला कुठेच आडकाठी असता कामा नये. आकाशात हंस ज्याप्रमाणे मुक्त विहार करतो तसा त्याचा मुक्त विहार असला पाहिजे.

विषय प्रतिपादन :

व्याघ्री दुग्धं हयांग्लभाषा गोदुग्धं संस्कृतं स्मृतम्
सत्वंवृद्धिवृद्धिकरं चापि तस्मात् सेव्यं सदाबुधैः।।

आजची परिस्थिती बघता संस्कृत भाषा मृत आहे की, सुप्त आहे की, जीवित आहे असा प्रश्न पडतो. अर्थात 'संस्कृत भाषा हे गाईचे दूध आहे,' असे म्हटले आहे; परंतु ते बुद्धीची वाढ करणारे अमृत आहे! त्याचे सेवन करावे; हे सेवन विद्वानांनीच करणे अपेक्षित नाही तर समाजानेही करणे अपेक्षित आहे. मातृभाषा मराठी असलेल्या विद्यार्थ्यांना संस्कृत भाषेच्या प्रवाहात आणणे शैक्षणिक, वैचारिक आणि सामाजिक दृष्टीने अत्यंत गरजेचे वाटले. आधुनिक काळात भाषेच्या जिवंतपणाचे प्रतीक म्हणजे त्या भाषेचा सतत वापर होणे होय.

नवी भाषा शिकताना मुलांना आलेल्या अडचणी लक्षात घेता, विषयाची काठिण्यता तसेच न कळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना लवकर विषय ग्रहण कसा करता येईल, या उद्देशाने विविध उपक्रमांची गरज शिक्षकांना भासते.

भाषा म्हटली की अमर्याद शब्दसंपत्तीचा खजिना शिक्षकांस माहीत असावा ही अपेक्षा असते. तो जितका जास्त तितकी ती भाषा अधिक फुलत जाते. शब्दसंपत्ती सोबतच भाषेच्या मांडणीचे काही विशिष्ट नियम शास्त्रकारांनी आखलेले आहेत. या नियमावलीत तिला बसविले तर तिचे सौंदर्य अधिक वर्धित होते. शब्दसंपत्तीचा विकास कसा करावा? ही पहिली गरज! या गरजेप्रमाणे कुठल्या उपक्रमांची आखणी करावी, की ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना ती भाषा सहज अवगत होईल. अशा समस्या शिक्षकांपुढे असतात.

याच अनुषंगाने माझ्या विद्यालयातील वर्ग आठवीच्या विद्यार्थ्यांना नव्याने शिकावी लागणारी संस्कृत भाषा ही विषयाची झालर बाजूला सारून भाषा म्हणून कशी मुखात व बोलण्यात आणावी हा प्रश्न माझ्या पुढे होता व त्यातूनच मला सुचलेला हा पुढील उपक्रम. ज्याची एक छोटी सुरुवात झाल्यावर वेळोवेळी प्रसंगानुरूप आलेल्या अडचणी बघत त्यात मी बदल करीत गेले व त्यातून नवे नवे उपक्रम मला पुढील आवश्यकतेनुसार सुचत गेले.

भाषा असतानाही उपक्रमांची गरज शिक्षकाला का पडावी? तर विद्यार्थी लहानपणापासून आपल्या बोलीभाषेत बोलत असतो व तो तिचे श्रवण, भाषण, वाचन, संभाषण अधिक करतो. त्याच्या मनावर ठसलेल्या त्याच्या मायबोलीच्या स्थानी नवी भाषा त्याच्या गळी उतरविणे अत्यंत कठीण असते. तेव्हा ती भाषा क्रीडा माध्यमातून आकर्षित करणाऱ्या स्फोरक पत्राद्वारे विद्यार्थ्यांना सांगण्याचा व त्यांचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न शिक्षकांना करावा लागतो.

या अनुषंगाने मातृभाषा संस्कृत नसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ती सहजरीत्या कशी ग्रहण करता येईल, या उद्देशाने शिक्षणातील ज्ञानरचनावाद या संकल्पनेचा

उपयोग करून उपक्रमयुक्त कृतिशील पद्धतीने वेगवेगळ्या उपक्रमांची रचना करून मी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला.

व्याकरण–घटक–नाम

कुठलीही भाषा म्हटली की तिची प्रारंभिक पायरी आहे नाम व क्रिया. उदाहरणार्थ, कुठल्याही व्यक्तीची ओळख करून देताना आपण समोरच्या व्यक्तीला हा माणूस आहे असा परिचय करून देत नाही तर त्याच्या नावासोबत ''हा गणेश आहे,'' अशी ओळख करून देतो. तसेच संस्कृत विषयात भवत: नाम किम्? अशी सुरुवात करताना नामाची ओळख सुरुवातीला करतात. बाळबोध ओळख करून देणारा शब्द म्हणजे नाम. या भूतलावर असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला व वस्तूला, स्थानाला नामाने संबोधले जाते. प्रत्येक गोष्टीचा परिचायक असलेला शब्द म्हणजे नाम.

नव्या भाषेचे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्याला या पहिल्या पायरीचे ज्ञान करून देण्यासाठी नामाची ओळख करून देणे गरजेचे आहे. विद्यार्थी या नामरूपी शब्दांच्या बाबतीत अनभिज्ञ असतो. अशा वेळी उपत्थापन पद्धती अधिक सोपी जाते.

उपत्थापन पद्धती:

नाम शृंखला विद्यार्थ्यांना क्रमाने कळावी ही गरज लक्षात घेऊन शिक्षिका एक वस्तू किंवा मुलांना चित्र दाखवते, व तिचे संस्कृत नाम वारंवार शुद्ध उच्चारणाने करते. उदा. हातात चमचा घेऊन मोठ्याने 'एषः चमसः' असे मोठ्याने म्हणते. ही क्रिया विविध वस्तू किंवा चित्र घेऊन सतत सुरू असते.

एषः कः? एषः चमसः।

एषः कः? एषः गजः।

एषः कः? एषः चषकः।

ज्यामुळे नव्या भाषेत या वस्तूला, व्यक्तीला या नावाने संबोधतात हे ते विद्यार्थी कृतीतून जाणतात. भाषेच्या गुणवत्ताविकासात नाम हा प्रमुख विषय आहे, त्या नामाचे विषय म्हणून नाही तर भाषा स्वरूपात आकलन करून दिले तर विद्यार्थ्यांना लवकर कळते असे माझ्या लक्षात आले. या पहिल्या उपक्रमाने विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या नामांची ओळख सहज होत गेली व त्यांची अधिक नाम जाणण्याची उत्सुकता वाढली, ज्यामुळे मुलांनी या वस्तूला काय म्हणतात? त्या वस्तूला काय म्हणतात? असे प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली. यामुळे 'विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासेला चालना देणे' हे पहिल्या उपक्रमाचे उद्दिष्ट या पद्धतीने साध्य झाले.

स्फोरक चित्र

स्फोरक पत्राद्वारे त्यांना नव्या नामांची ओळख करून दिली व माझे पहिले साध्य त्यांच्या उत्सुकतेने व माझ्या साधनांनी पूर्णत्वास गेले.

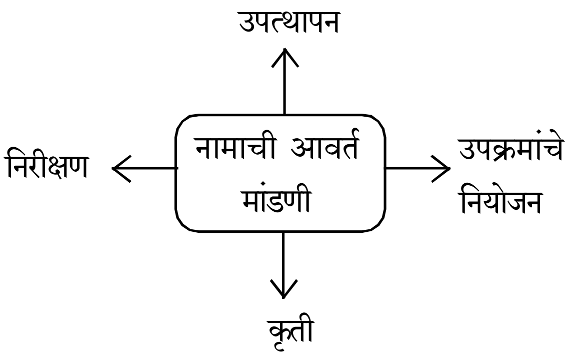

द्वितीय उपक्रम

भाषेतील व्याकरणाचा द्वितीय घटक केवळ नाम संकलन नाही तर अकार अन्ती असलेले पुरुषवाचक नाम विद्यार्थ्यांना दर्शवून, वदवून मुलांना अकार अन्त असलेल्या व तुम्हाला माहिती असलेल्या व्यक्ती आणि वस्तूंची नाव सांगा असे सांगितले जाते. एका विद्यार्थ्यांने एक नाव निश्चित सांगावे असे शिक्षिकेकडून सांगितले जाते व शिक्षिका ती नामरूपे फलकावर लिहीत जाते. वर्गात ६० विद्यार्थी संख्या असेल तर ६० नामरूपे लिहिता येतात. हा प्रत्यय मुलांना येतो व अधिक कष्ट न घेता इतकी मोठी फलकभर नामयादी बघून विद्यार्थ्यांचा आनंद द्विगुणित होतो, की शिक्षकांनी न सांगता आपणच सांगितलेली ही नामरूपे आहेत.

तृतीय उपक्रम:

त्यानंतर उपक्रमाची नवी पायरी. मुलांनी सांगितलेली नामे एकवचन, द्विवचन व बहुवचनात कशी तयार करतात हे सांगून व कृतीने स्पष्ट केले जाते. त्यासाठी एका राजाचे चित्र दाखवले जाते.

नृपः–एक राजाचे चित्र–नृपौ,दोन राजांचे चित्र–नृपाः–अशी अनेक राजांची चित्र दाखवून चित्रात वाढ केल्यास वचन कसे परिवर्तित होते, हे सांगितले जाते व त्याप्रमाणे विद्यार्थी एकवचनातील शब्दाला तिन्ही वचनात सहज तयार करतात. नामाच्या वचन–विकारांची माहिती विद्यार्थ्याला चित्रसंख्या बदलत गेल्यास नकळतपणे कळते व संस्कृत व्याकरण घटकातील नामाच्या वचन–विकाराचा अभ्यास मुलांना सहजसाध्य होतो.

नाम वचनानंतर ८ विभक्तींचा अभ्यास विद्यार्थ्यांकडून करून घेताना शिक्षिका शिकविलेले अकार अन्त असलेले नाम रूप (उदा.नृप) वेगवेगळ्या विभक्तीत कसे उपयोगात आणले जाते हे स्पष्ट करते. ही क्रिया करीत, त्याचबरोबर राजाचा अभिनय करीत सर्व विभक्तीतील क्रिया करतात.

उदा. १) नृपः उच्चैः वदति। २) याचक : नृपं धनं याचते। ३) नृपेण सह सेवक:वनं गच्छति। ४) सेवक:नृपाय उपहार यच्छति। ५) नृपात् कृपा लभते। ६) नृपस्य नाम भोजराजः अस्ति। ७) नृपे प्रजा स्निहयति। ८) भोः नृप! मां रक्षतु।

साभिनय वाक्यांनी शिक्षिका राजा हे नाम सर्व विभक्तीत कसे परिवर्तित होते ते सांगते व त्याच्या सारखा अकार अन्त असलेला शब्द विद्यार्थी लगेच समजलेल्या विभक्तीत तयार करतात.

अशाप्रकारे दीर्घ अशा 'संस्कृत नाम–व्याकरण' घटकाचा अभ्यास विद्यार्थी टप्याटप्याने करीत नामाला भाषास्वरूपात समजून सहजतेने २१ व्याकरणरूपांचा क्रियेसोबत यथायोग्य वापर करतात.

उपक्रमांच्या या मजेशीर टप्यांनी झालेले व्याकरण घटकांचे ज्ञान त्यांना सहजसोपे वाटते व उपक्रमातील वेळोवेळी झालेला बदल त्यांना वाक्यरचनेला प्रवृत्त करतो. नाम या व्याकरण घटकाची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर मुलांना पाठ्यपुस्तकातील २१ नामरूपांचा सात विभक्तीत व संबोधनाने चालणारा 'देव' शब्दाचा तक्ता दाखविला जातो.

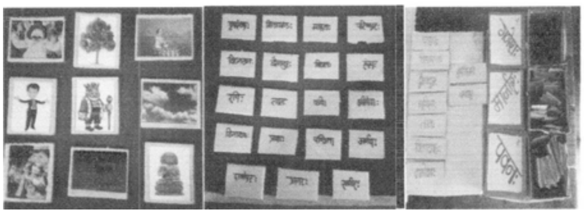

अकारान्त पुंलिङ्ग–देव–शब्दः

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचन्**	**विभक्तिः**
देवः	देवौ	देवाः	**प्रथमा**
देवम्	देवौ	देवान्	**द्वितीया**
देवेन	देवाभ्याम्	देवैः	**तृतीया**
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	**चतुर्थी**
देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	**पञ्चमी**
देवस्य	देवयोः	देवानाम्	**षष्ठी**
देवे	देवयोः	देवेषु	**सप्तमी**
हे देव	हे देवौ	हे देवाः	**सम्बोधनम्**

देव या अकार अन्त असलेल्या पुरुषवाचक टेबलमधील २१ रूपांचा व विभक्तीनुसार कारकांचा झालेला अभ्यास लक्षात घेऊन वरील टेबल आपल्याला आत्मसात झालेले आहे याची प्रचिती त्यांना होते व व्याकरणाच्या प्रक्रियेला व नवीन भाषेतील नव्या घटकाला उपक्रमांच्या पायऱ्यांनी किती सरलता आणली जाऊ शकते याचा प्रत्यय विद्यार्थ्यांना झालेला आनंद त्यांच्या चेहऱ्यावरून व त्यांनी दिलेल्या उत्स्फूर्त प्रतिसादावरून शिक्षकांच्या लक्षात येतो.

जेव्हा अकारान्त असलेला पुल्लिंगी शब्द विद्यार्थ्यांना कळतो तेव्हा परत नव्या पद्धतीने आकार अन्त येणारा स्त्रीलिंगी शब्द शिक्षिका शिकवायला सुरुवात करतात. या उपक्रमाच्या सुरुवातीला शिक्षिका वर्गातील काही विद्यार्थिनींना समोर उभे राहायला सांगतात व नंतर प्रत्येकीला एका विशेषणाने संबोधतात. व सोबत अभिनय करतात.

उदा. 'एषा छात्रा' - पुस्तक हातात घेतलेली मुलगी असा अभिनय करतात, 'एषा वृद्धा'- काठी हातात असलेली, 'एषा परिचारिका' - नर्स रूपात काळजी घेणारी, 'एषा वैद्या' - डॉक्टर रूपातील अभिनय, 'एषा यानचालिका' - गाडी चालविणारी, 'एषा गायिका' - गाणे गाणारी.

या शब्दांचे साभिनय व परत परत मोठ्याने योग्य व शुद्ध उच्चारण केले तर विद्यार्थ्यांच्या मन:पटलावर त्या शब्दांची पुनरावृत्ती केली जाते व नंतर यासारखे पुल्लिंगी शब्द यापूर्वी सांगितलेले, मुलांना 'आ' अन्त लावून परिवर्तित करायला शिक्षिका सांगतात. उदाहरणार्थ, यानचालकः-यानचालिका, नायक:- नायिका, गायक: - गायिका, छात्रः- छात्रा, आरक्षक:- आरक्षिका, वैद्यः - वैद्या; परंतु केवळ आकार अन्त येणारे शब्द विद्यार्थ्यांना शिक्षिका सांगतात व त्यांना जे शब्द आधीच माहीत आहे ते शब्द विद्यार्थी उत्साहाने आकार शेवटी येणारे शब्द सांगत 'संस्कृत भाषेत हा शब्द चालतो का?' असे उत्सुकतेने विचारतात.

या प्रश्नांना उत्तरे देताना व विद्यार्थ्यांचा असलेला प्रचंड उत्साही सहभाग व त्यांच्या कल्पनाशक्तीला मिळालेली संधी ते न गमावता असंख्य शब्द शिक्षिकेला सांगतात. त्यांच्याकडून मिळालेल्या या शब्दांची दखल घेतलेली आहे हे सांगण्यासाठी पूर्वीप्रमाणे त्यांच्या शब्दांचे फलकावर लेखन मी करीत जाते. तेव्हा फलक पूर्ण आकार अन्त शब्दांनी सजलेला बघून त्यांना आनंद या विचाराने मिळतो की 'या भाषेतील इतकी संस्कृत आकारान्त शब्द असलेली स्त्रीलिंगी नामे तर आम्हाला पूर्वीच माहिती होती. यात शिक्षकांनी कुठे काय केले?' असा स्वयंअध्यनाचा त्यांना मिळालेला आनंद बघून 'जे दिले जात नाही ते शिक्षण' ही विनोबांची उक्ती सार्थ वाटते. अशा प्रकारे विद्यार्थ्यांना अकार अन्त हे पुरुषवाचक नाम व आकार अन्त हे स्त्रीवाचक नाम जशी वेगळी दिसतात तशी ती वेगळी संबोधली जातात, हे माहितीपर पद्धतीने स्पष्ट न करता कृतीतून विद्यार्थ्यांना स्पष्ट होते. त्यांना लिंग, विकार व वचन विकार हा भेद असतो हे देखील शिक्षकांच्या कृतीतून कळते. वरील पद्धतीनुसार विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकातील 'माला' हा आकारान्त स्त्रीलिंगी तक्ता दाखविला जातो.

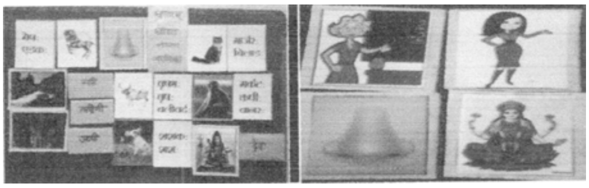

आकारान्त-स्त्रीलिङ्गमाला-शब्दः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचन्	विभक्तिः
माला	माले	मालाः	**प्रथमा**
मालाम्	माले	मालाः	**द्वितीया**
मालया	मालाभ्याम्	मालाभिः	**तृतीया**
मालायै	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	**चतुर्थी**
मालायाः	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	**पंचमी**
मालायाः	मालयोः	मालाभ्याम्	**षष्ठी**
मालायाम्	मालयोः	मालासु	**सप्तमी**
हे माले।	हे माले	हे मालाः!	**संबोधनम्**

अकारान्त पुलिङ्ग 'देव', आकारान्त स्त्रीलिङ्ग 'माला' या शब्दांच्या अभ्यासानंतर शिक्षिका अकारान्त; पण नपुंसकलिङ्ग शब्दाला नव्या उपक्रमाने सुरुवात करते. विद्यार्थ्यांची क्षमता, अडचणी, प्रतिसाद, यावरून उपक्रमाची दिशा काय व कशी असावी याचा अंदाज शिक्षिकेला घेता येतो. व वेळप्रसंगी त्यात रटाळपणा येऊ नये या पद्धतीने तो बदलता येतो.

नपुंसकलिंगी नामाला सुरुवात करण्यापूर्वी शिक्षिका वर्गात असलेल्या व जवळ असलेल्या सर्व निर्जीव वस्तू संबोधण्यास सुरुवात करते.

उदा. तत् द्वारम् ते दार

तत् वातायनम ती खिडकी

तत् फलकम् तो फळा

तत् फलम् ते फळ

तत् व्यञ्जनम् तो पंखा

या माध्यमाने शिक्षिका शब्द संबोधन काहीही असेल, जसे तो, ती, ते, तरीही निर्जीव वस्तू व 'अन्त म्' असलेले नाम हे नपुंसकलिंगी असेल हे कृतीतून स्पष्ट करते. नंतर शिक्षिका विद्यार्थ्यांपुढे केवळ म् अन्त असणारे संस्कृत शब्द व वस्तू दर्शविते आणि शब्द उच्चारते. शब्दनामांची सतत पुनरावृत्ती करणे नामांच्या पुनरावृत्तीने वारंवार झालेले श्रवण, वाचन यानंतर त्यांना संभाषणास प्रवृत्त करते व त्यांच्या मेंदूतील बुद्धिमत्तेच्या सर्व कंगोऱ्यांचा विकास होतो असे मला वाटते. मेंदूपूरक न्युरॉन्स ॲक्टिव्हीटी ही प्रक्रिया पण साध्य होते.

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग – वन शब्दः

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचन्**	विभक्तिः
वनम्	वने	वनानि	**प्रथमा**
वनम्	वने	वनानि	**द्वितीया**
वनेन	वनाभ्याम्	वनैः	**तृतीया**
वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	**चतुर्थी**
वनात्	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	**पंचमी**
वनस्य	वनयोः	वनानाम्	**षष्ठी**
वने	वनयोः	वनेषु	**सप्तमी**
हे वन	हे वने	हे वनानि	**संबोधन**

जसे म्हणतात ना प्रत्येकाला आपल्या आयुष्यात दुःखे ही असतातच, त्याला कोणीच अपवाद नाही पण त्या क्षणाला आपण दुःखाला कसे हाताळतो, सांभाळतो त्यावर आपली स्थिती अवलंबून असते.

जसे सकारात्मकतेने एखादा क्षण सांभाळला तर त्यातून चांगलेच काही तरी प्राप्त होणार; पण ती वेळ नकारात्मक विचार करीत घालविली तर पुन्हा संकटे पुढे येतात. आपल्या मेंदूला आपण दिलेला सकारात्मक किंवा नकारात्मक आदेश यावर ती परिस्थिती कार्य करीत असते. त्याचप्रमाणे असे म्हणतात, की आपल्या मेंदूतील न्युरॉन्स या ज्या पेशी आहेत त्या नवीन काही शिकण्याचे, आत्मसात करण्याचे काम करीत असतात. नवी माहिती संग्रहित करतात.

तेव्हा त्या मेंदूतील पेशींना जितके खेळते, उत्साही ठेवता येईल तितक्या त्या आनंदाने संचार करतात व मुलांच्या निरागस मनाला आनंदित करतात. विद्यार्थ्यांना शिक्षकांची आग्रही भूमिका नको असते. त्यांना मजा तेव्हाच येते जेव्हा कोणी न सांगता ते स्वेच्छेने त्या विषयाचा पैस आनंदी मेंदूने परिचयाचा/ओळखीचा करतात. मनुष्याच्या मेंदूतील न्युरॉन्स या पेशी कुठलीही क्षणात होणारी क्रिया किंवा नवे आकलन मेंदूपर्यंत त्वरित पोहोचवतात. या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा उपयोग करून जर विद्यार्थ्यांपर्यंत नवे उपक्रमशील कार्य कृतिद्वारे करून घेण्यात आले तर त्या कृती त्यांच्या मेंदूपर्यंत सहज पोहोचविल्या जाऊ शकतात.

वरील उपक्रम प्रत्येक विद्यार्थ्याला समजला की नाही याची शाश्वती करण्याकरिता शिक्षिका वरील उपक्रमांची एक संस्कृत विषय क्रीडा घेतात व त्यावरून घेतलेल्या 'नाम' या व्याकरण घटकाचे परिपूर्ण ज्ञान मुलांना झाले का ते बघतात.

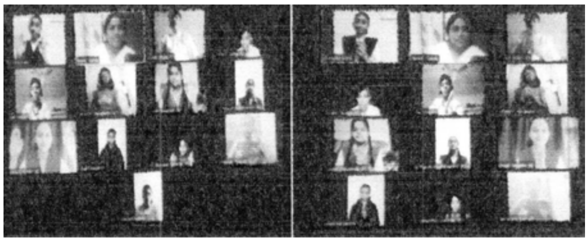

भाषा क्रीडा– मुलांना 'अ'कार अन्त शब्द आल्यास 'ओम' म्हणावे तसेच आकार अन्त स्त्रीलिंगी शब्द आल्यास हात वरती करायचे व 'म्' अन्त आल्यास टाळी द्यायची अशा सूचना शिक्षिका मुलांना देतात व तीनही नाम रूपाचे देव, माला, वनम् असे योग्य आकलन सर्वांना झाले का याचे परीक्षण करतात. कोविडच्या परिस्थितीत निर्माण झालेल्या कठीण परिस्थितीत अध्ययन-अध्यापन हे तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाने करावे लागले त्याकरिता वरील उपक्रम तंत्रज्ञानाने सादर केले.

उदारणार्थ, संस्कृतातील नाम - वस्तू, भाजी, फळे, व्यक्ती अशी संग्रहित करून त्यांना ती पी.पी.टी. माध्यमाने दाखवली. वचनांचा अभ्यास करताना वचने करून एकत्रित व त्यानंतर क्रमाने चित्रसंख्येत बदल करीत एकवचन, द्विवचन, बहुवचनाचा अभ्यास करून घेतला. वर्धा येथील जिल्हाधिकारी, मुख्यकार्यकारी अधिकारी व जिल्हा शैक्षणिक सातत्यपूर्ण व व्यावसायिक संस्था, वर्धा यांच्या संयुक्त विद्यमाने कोरोना संकटाच्या काळात वर्धा जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सुरू व्हावे यासाठी ऑनलाईन शिक्षणासोबत त्यांना स्वयंअध्ययनास उद्युक्त करण्यासाठी त्यांनी वाचलेल्या भागावर सराव रूपात त्यांना वरील उपक्रमांवर प्रत्येक नाम, वचन, लिंग, विभक्ती या स्वरूपात मुलांना १२ गुगलफार्म सोडवायला देण्यात आले. यामध्ये केवळ आठवी नव्हे तर ९ व १० वीसाठी देखील ३५ गुगल लिंक तयार केल्या ज्या केवळ वर्धा जिल्ह्यात नाही तर इतर जिल्ह्यातील संस्कृत 'व्हॉट्स ॲप' ग्रुपवर पोहोचविल्या, ज्याचा लाभ संपूर्ण महाराष्ट्रातील संस्कृतच्या विद्यार्थ्यांना झाला.

परिणामकारकता :

या उपक्रमशील पद्धतीने खालील निष्कर्ष मला काढता आले. ज्ञानरचनापद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादणुकीमध्ये सार्थ फरक पडला. विद्यार्थ्यांना क्लिष्ट वाटणारा व्याकरण घटक सहजसोपा वाटला. सुरुवातीला असलेल्या अध्ययन स्वीकृतीचा स्तर उपक्रमांच्या अध्यापन प्रक्रियेमुळे अधिक वाढला व नंतर तो स्तर समान झाला. सर्वांत महत्त्वाचे विद्यार्थ्यांना कुठलेही व्याकरण, सूत्र व नियम म्हटले, की अध्ययन तणावयुक्त वाटते; पण या उपक्रमशील पद्धतीने ते रंजक व उत्साहपूर्ण झाले. विद्यार्थ्यांना खेळ, पुनरावृत्ती, आयोजन, दृक-श्राव्य यातून अधिक सराव झाला. अभ्यासात मागे असलेल्या विद्यार्थ्यांची त्यांच्या स्तरानुरूप अध्ययनात प्रगती झाली. भाषिक खेळांची मांडणी प्रत्येक उपक्रमात नावीन्यावर भर दिल्यामुळे मुलांचा उत्साह कायम राहिला. उपक्रमातील संस्कृत क्रीडा शब्दकुंभ, रंजक स्फोरक पत्रांचे वाचन, शब्द क्रीडा असे खेळ घेण्यात आले.

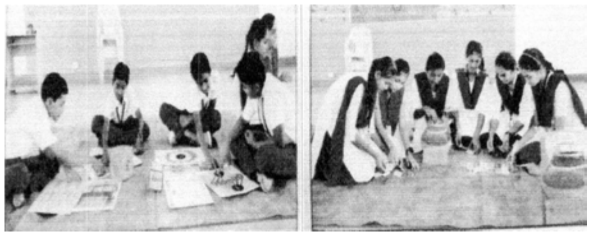

१) स्फोरक पत्रांचे रंजक वाचन २) शब्दकुम्भ क्रीडा

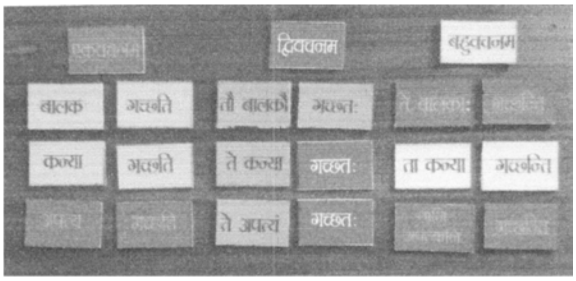

याचपद्धतीने सर्वनामेदेखील घेता येतात.

'परिवर्तिनी संसारे किं किं न परिवर्तते' या उक्तीनुसार आधुनिक काळातील शिक्षक काळानुसार बदल घडवून आणणारा असावा. तसे आपण सगळे आहोतच. त्याचा पुरावा सर्व शिक्षकांनी कोविड काळात दिलेलाच आहे. शेवटी इतकेच म्हणता येईल, 'शिक्षक आणि मुले दोघेही एकमेकांच्या आचरणापासून शिकत असतात. दोघेही विद्यार्थीच आहेत. 'जे दिले जात नाहीत ते शिक्षण.' जे केवळ घेतले जाते, ज्याचा हिशोब ठेवला जाऊ शकतो किंवा ज्याची काही नोंद ठेवली जाऊ शकते ते शिक्षण नाही. कॅलरींचा खरा हिशोब कागदावर नव्हे, शरीरावरच दिसून येतो. जे अनुभवले, खाल्ले, पचले, रक्तात मुरले तेच शिक्षण'.

***

लेखिका सुशील हिंमतसिंगका विद्यालय, वर्धा येथे अध्यापिका आहेत.

Email : leenakakde78@gmail.com

नवीन पथदर्शी शैक्षणिक धोरण : एक चिंतन

(राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा - उत्तेजनार्थ)

रवींद्र पंडित, अहमदनगर : ९१७२७३०५३०

स्वातंत्र्यपूर्व काळात लॉर्ड मेकॉले यांनी सन १९३५ मध्ये भारतीयांसाठी शैक्षणिक धोरण आणले. या धोरणामध्ये 'उपयुक्ततावादाला' प्राधान्य देण्यात आले होते. तसेच या शिक्षणामधून पाश्चात्त्य संस्कृती रुजून त्यातून 'गुलामगिरी' व 'चाकरमानी' वृत्ती वाढीला लागली. मात्र स्वातंत्र्यानंतर विद्यापीठ शिक्षण आयोग, कोठारी आयोग, १९८६ चे शैक्षणिक धोरण यांच्या माध्यमातून भारतीय शिक्षण पद्धतीत वेळोवेळी पथदर्शी बदल करण्यात आले. त्याचेच पुढचे पाऊल म्हणजे नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२० हे होय. या धोरणाचा संक्षिप्त आढावा या लेखात घेण्यात आला आहे.

तत् कर्म यत् न बन्धाय-सा विद्या या विमुक्तये।
आयासाय अपरं कर्म-विद्या अन्या शिल्पनैपुणम्।।

– विष्णुपुराण

भारतीय इतिहासामध्ये शिक्षण क्षेत्राची व्याप्ती वेद-उपनिषदापासून ते भगवान बुद्ध, महावीरांपर्यंत आणि गुरुकुल शिक्षण पद्धतीपासून ते आजच्या वर्तमान शिक्षण व्यवस्थेपर्यंत दिसते. आजवर भारतीय शिक्षणप्रक्रियेमध्ये अनादी काळापासून वेगवगळे बदल होत गेले; परंतु काही बदल शाश्वत स्वरूपाचे होणे गरजेचे वाटतात. याच दृष्टिकोनातून मी आपणापुढे 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि माझी भूमिका' या विषयाद्वारे माझे विचार आपणासमोर प्रस्तुत करत आहे.

'सा विद्या या विमुक्तये' या संस्कृत श्लोकामध्ये आपसूक मनामध्ये प्रश्न निर्माण होऊ शकतो, की 'शिक्षण' आणि 'विद्या' यामध्ये काय सहसंबंध आहे? नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करताना माझे समीक्षण असे विशद करते, की शिक्षण ही जरी भौतिक रचना असली तरी त्यामध्ये जिवंतपणा आणण्याचे काम विद्येच्या रूपाने होते. त्या वेळेस मला निश्चितपणे स्वामी विवेकानंद यांनी केलेली शिक्षणाची व्याख्या या ठिकाणी नमूद करावी वाटते; ते म्हणतात, Education is manifestation of perfection already in man. ''माणसामध्ये आधीच असलेल्या पूर्णत्वाचे प्रकटीकरण करणे म्हणजे शिक्षण''. पूर्णत्वाचे अर्थपूर्ण प्रकटीकरण असेही म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. साहजिकच विद्येने जीवन समृद्ध होते; परंतु विमुक्त भावनेने दुसऱ्यांसाठी जगणे, आपल्या ज्ञानाचा विस्तार करणे हीच भूमिका शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमध्ये रुजावी हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य होय.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अभ्यासताना धोरण म्हणजे काय हे माहीत करून घेणे आवश्यक आहे. धोरण म्हणजे समस्या समजणे व त्यावर उपाय शोधणे होय. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये माझी भूमिका स्पष्ट करताना या धोरणाची पूर्वपीठिका जाणणे महत्त्वाचे आहे. गुरुकुल शिक्षण पद्धतीपासून आजवर शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अनेक बदल झाले. त्यात ब्रिटिश राजवटीने भारताच्या शिक्षणप्रवाहातच बदल केल्याचे निदर्शनास येते. भारताच्या आत्मप्रतिमेवर टाच आणून शिक्षणपद्धती बदलण्याचे काम त्यांनी केले असे मला वाटते. स्वातंत्र्यापूर्वीचे शैक्षणिक धोरण लॉर्ड मेकॉले यांनी सन १९३५ मध्ये मांडले. त्यांनी संपूर्ण भारतभर फिरून शिक्षण प्रक्रियेचा अभ्यास करून, स्वत:च्या

शैक्षणिक धोरणामध्ये ‘उपयुक्ततावाद’ निर्माण केला. तसेच नवी पाश्चात्त्य संस्कृती शिक्षण प्रणालीमध्ये आणली. या संस्कृतीनुसार भारतामध्ये गुलामगिरीची व चाकरमानेपणाची भावना कशी रुजली जाईल अशी व्यवस्था उभी करण्यात आली; पण त्याही काळात काही समाजसुधारक, व विचारवंत यांच्या मतानुसार ‘या अशा शिक्षणाची आज आपल्याला आवश्यकता आहे’ असे म्हटले गेले. कारण जग आपल्या किती पुढे आहे आणि आपण खूप मागे आहोत याची जाणीव आपल्याला होईल असा विचार त्या मागे होता. त्याच अनुषंगाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा’ असा नारा दिला.

२६ जानेवारी १९५० मध्ये देश प्रजासत्ताक बनला. खऱ्या अर्थाने लोकशाही अस्तित्वात आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव हे सिद्धांत अस्तित्वात आले. त्यापूर्वी सन १९४८ मध्ये केंद्र सरकारने थोर शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाची कार्यपद्धती पुढील रचनेवरून स्पष्ट होइल.

विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची कार्यकक्षा

* आर्थिक अनुदान * विद्यापीठांचा दर्जा व समन्वय * पंचवार्षिक पद्धत * विद्यापीठीय शिक्षण नियोजन * अभ्यासक्रम सुसूत्रता * शिक्षणाद्वारे राष्ट्रीय गरजांना प्राधान्य * उच्च शिक्षण योजनांची आखणी व अंमलबजावणी * विकास परिषदा, प्रगत अभ्यासकेंद्रे, नवी विद्यापीठे स्थापन करणे.

वरील रचनेवरून स्पष्ट होते, की तंत्रशिक्षण आणि उच्च शिक्षणासाठी केलेल्या उल्लेखनीय कार्याबद्दल थोर शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांना आधुनिक शिक्षणपद्धतीचे पुरस्कर्ते म्हणतात. तसेच सन १९५२ मध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

कोठारी आयोग :

विद्यापीठीय आयोग व उच्च माध्यमिक शिक्षण आयोगानंतर सन १९६४ मध्ये डॉ.डी.एस.कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘कोठारी आयोगा’ची स्थापना झाली. स्व.इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना सन १९६८ मध्ये हा आयोग अस्तित्वात आला. या कोठारी आयोगाचा मसुदा थोर शिक्षण शास्त्रज्ञ व विचारवंत जे.पी.नाईक यांनी तयार केला होता. या आयोगाने माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व विद्यापीठ स्तरावरील १० + २ + ३ या आकृतिबंधाचा पुरस्कार केला.

* पत्राद्वारे शिक्षण
* एकच राष्ट्रीय शिक्षण पद्धती
* निरंतर व प्रौढ शिक्षण
* मुक्त विद्यापीठ
* कोठारी आयोगाच्या प्रमुख तरतुदी
* मातृभाषा, हिंदी, इंग्रजी भाषांचा समावेश
* अनुसूचित जाती-जमातींसारख्या उपेक्षित घटकांना शिक्षणात प्राधान्य देणे.

सन १९७२ पासून हा आयोग प्रत्यक्ष अमलात आला. महाराष्ट्र राज्याने हा आकृतिबंध १९७२ मध्ये स्वीकारून सन १९७५ मध्ये दहावीची शालान्त परीक्षा घेतली. शिक्षण क्षेत्रातील अनेक तज्ज्ञांच्या मतानुसार जर हा आयोग १०० टक्के देशपातळीवर अमलात आणला असता तर आपल्या देशामधील शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाले असते. याची काही वैशिष्ट्ये म्हणजे १) शिक्षणावर भर. २) शिक्षण म्हणजे परीक्षा पद्धत, घोकंपट्टी नाही. ३) शिक्षणाचे मुख्य कार्य मनुष्य घडणे. कोठारी आयोगात प्रामुख्याने प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा विचार होता.

सन १९८६ चे शैक्षणिक धोरण :

* **एक राष्ट्रीय अभ्यासक्रम**
* **सर्वांना समान संधी**
* **अभ्यासक्रमात लवचिकता**

सन १९७६ मध्ये ४२ व्या घटना दुरुस्तीनुसार शिक्षणाचा समावेश समवर्ती सूचीमध्ये करण्यात आला. साहजिकच समाजाच्या बदलत्या गरजा लक्षात घेऊन प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शिक्षणात मूलभूत स्वरूपाचे बदल घडवण्यात आले. सन १९८६ मध्ये भारताचे माजी पंतप्रधान राजीव गांधींच्या नेतृत्वाखाली भारतीय शिक्षण व्यवस्थेला नवी दिशा मिळाली.

१९८५-८६ मध्ये तज्ज्ञांनी समिती गठित करून शैक्षणिक धोरण आणले. मूल्याधारित शिक्षण हा मुख्य गाभा होता. याचा प्रमुख आराखडा तंत्रज्ञानतज्ज्ञ सॅम पित्रोदा यांनी तयार केला होता. पूर्वीच्या आकृतिबंधामध्ये यात काहीही बदल करण्यात आला नव्हता. तरीसुद्धा नवीन ध्येये समोर ठेवून बहुजन, मागासवर्गीय, आदिवासी व ग्रामीण समाजातील हुशार मुले एकत्र करून त्यांची चाचणी घेऊन त्यांच्यासाठी वेगळी 'नवोदय विद्यालय' नावाने शिक्षणसंस्था निर्माण केली. यातील विद्यार्थी आजही एम.पी.एस.सी व यु.पी.एस.सी. परीक्षांमधून यशस्वी होणाऱ्या अधिकाऱ्यांमध्ये दिसून येतात. १९८६ च्या आयोगानुसार 'Delinking Degrees for Jobs' हे सूत्र आणले गेले. या सूत्रानुसार नोकरीसाठीचे शिक्षण व पदवीसाठीचे शिक्षण वेगळे करण्यात आले. त्यामुळे देश भविष्याचा वेध घेऊ शकतो हे निदर्शनास आले; परंतु त्यानंतर कोणतेही आमूलाग्र बदल होताना दिसले नाहीत. जागतिक बदलानुसार भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये बदल होणे अपेक्षित होते. शाश्वत विकासाची ध्येये-१६ नुसार भारताला निर्धारित केलेले 'दर्जेदार शिक्षण' हे ध्येय गाठायचे असेल तर शिक्षणपद्धतीत आमूलाग्र बदल करणे गरजेचे आहे, असा अहवाल युनेस्कोशी संबंधित न्यू ग्लोबल एज्युकेशन मॉनिटरींगमध्ये प्रसिद्ध झाला. यानुसार ३४ वर्षानंतर नवीन शैक्षणिक धोरणाची गरज निर्माण झाली.

नव्या शैक्षणिक धोरणाची गरज :

देशाला भविष्याकडे बघण्याचे वेध का लागले? तर त्यावेळेस आंतरराष्ट्रीय व जागतिक पातळीवर वेगवेगळे बदल होताना दिसत होते. जागतिक पातळीवर जर भारत देशाला प्रगती करावयाची असेल तर विज्ञान, तंत्रज्ञान, आर्थिक विकासाकडे लक्ष देणे गरजेचे ठरते.

जागतिक अर्थव्यवस्था

* उदारीकरण * खाजगीकरण * जागतिकीकरण

या त्रिसूत्रीवरून जगाचे आर्थिक धोरण लक्षात येईल. याच घटकांचा अभ्यास करून १९८६ ते २०१४ पर्यंत विविध स्तरावर प्रगती करत नवे पाऊल टाकले जात आहे. याचे एक महत्त्वाचे कारण असे वाटते, की सहस्र विकासाची ध्येये - ८ या जागतिक स्तरावरील शाश्वत विकास साधण्यासाठी संपूर्ण जगाने प्राथमिक शिक्षणाला प्राथमिक्ता दिली. जागतिक स्तरावर प्राथमिक शिक्षणाचे ६ ते १४ पर्यंत वय निश्चित केले. त्यानुसार सन २००० मध्ये ८३% मुले शाळेत जात होती. त्यात सुधारणा होऊन २०१५ मध्ये ९१% पर्यंत हे प्रमाण वाढले. भारतात हेच प्रमाण ९३% वाढले होते; परंतु या प्रगतीच्या वाटचालीवर असताना जागतिक पातळीवर अनेक संभाव्य धोकेदेखील जाणवतात. यामध्ये भारत-चीन संबंध, अमेरीका-चीन तणाव तसेच नव्याने येऊ घातलेली कोरोना महामारी, पर्यावरण व त्याचा असमतोल हे प्रमुख आहेत. भविष्याचा विचार करून भारत एक सक्षम, आधुनिक महासत्ता होण्याच्या दृष्टीने 'नवे शैक्षणिक धोरण' प्रभावी ठरेल असे मला वाटते. याचाच अर्थ कोठारी आयोग व १९८६ चा शैक्षणिक आयोग हा त्याचा पाया असला पाहिजे.

नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२० :

भारतीयांनी भारतीयांसाठी केलेले नवे शैक्षणिक धोरण अभूतपूर्व धोरण म्हणावे लागेल. भारताला

ज्ञानाधारित शक्तीकडे नेणारे हे धोरण असेल. जवळपास ३४ वर्षांनंतर धाडसी व आधीच्या धोरणांचा फेर आढावा घेऊन नव्या धोरणांचा स्वीकार करणारे हे धोरण आहे.

धोरणासाठीची पूर्व तयारी :

* www.mygov.in या संकेतस्थळावर शिक्षक, तज्ज्ञ, सर्वसामान्य व्यक्ती शिक्षणाशी संबधित सर्व घटकांचे मत घेण्यात आले. (जाने–आक्टो २०१५) * जवळपास २.५ लाख ग्रामपंचायती, ६७६ जिल्हे, (मे–ऑक्टोबर २०१५) * शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा भाषांमधून भाषांतरित. * केंद्रीय शैक्षणिक सल्लागार समितीसोबत बैठक. (सप्टेंबर २०१९) * केंद्रीय मंत्रिमंडळ मंजुरी (नोव्हेंबर २०१९)

१९८६ ते २०१४ दरम्यान राज्यघटनेच्या भाग–४ मध्ये वय वर्षे १४ पर्यंत सक्तीचे व मोफत शिक्षण हे दिशादर्शक सूत्र होते. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे, असे मूळच्या घटनाकारांबरोबर तत्कालीन राज्यकर्त्यांनादेखील वाटत होते. त्यामुळे दोन्ही आयोगाची धोरणे दूरदृष्टीची धोरणे म्हणूनच ओळखली जातात. सन २०२० पर्यंत प्राथमिक शिक्षण राज्यघटनेच्या भाग–४ मध्ये होते. त्यानंतर प्राथमिक शिक्षण वय ६ ते १४ वर्षांपर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण हा मूलभूत अधिकार व कायदा करण्यात आला. राज्यघटनेच्या कलम २१–अ मध्ये समावेश करून शिक्षणाचा मूलभूत हक्क बनला. २००९ पर्यंत सर्व शिक्षा अभियान, मध्यान्ह भोजन योजना यांसारख्या उपक्रमांमुळे साक्षरतेचे प्रमाण वाढण्यास मदत झाली. हा पाया मजबूत केल्याने शैक्षणिक धोरणाच्या पूर्वतयारीसाठी मदत झाली असे मी म्हणेन.

उद्देश :

'भारताला जागतिक स्तरावर ज्ञानाच्या बाबतीत 'सुपर पॉवर बनवणे' हा उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवून सध्याचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदींनी तज्ज्ञांची समिती गठित केली. त्याची सुरुवात ३१ ऑक्टोबर २०१५ मध्ये टी. सी. आर सुब्रमण्यम समिती या ५ सदस्यीय समितीने २७ मे २०१६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. २७ जून २०१७ मध्ये डॉ. कस्तुरीरंगन समितीने याचा अभ्यास करून मे २०१९ मध्ये आपला स्वतंत्र अहवाल केंद्रीय मंडळासमोर प्रस्तुत केला. त्यावर ३१ मे २०१९ मध्ये शिक्षण मंत्री श्री.रमेश पोखरीयाल यांनी या अहवालावर देशभरातून जी मते मागवली त्यामध्ये भारतातील जवळपास २ लाख लोकांनी मते किंवा विचार नोंदवले. ही जरी समाधानाची बाब असली तरी आपल्या देशाच्या लोकसंख्येची तुलना करता ही संख्या कमी वाटते असे मला नमूद करावेसे वाटते.

आकृतिबंध :

नव्या शैक्षणिक धोरणामधील तरतुदींचा अभ्यास करताना एक गोष्ट प्रामुख्याने जाणवते, की मागील दोनही आयोगापेक्षा या वेळेस नवीन आकृतिबंध ५+३+३+४ असा निर्माण केला. त्यानुसार धोरण लागू झाल्यानंतर आकृतिबंधात पुढीलप्रमाणे फरक दिसेल.

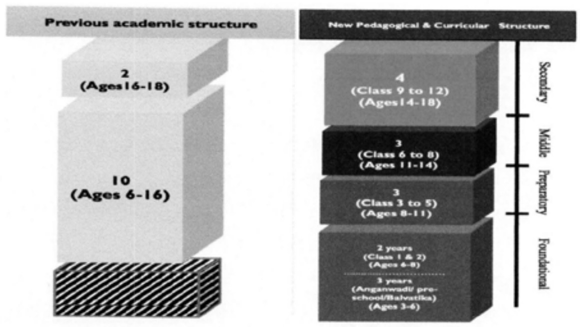

	५	३	३	४
स्तर	Foundation Stage	Preparatory Stage	Middle Stage	Secondary Stage
वय	३ ते ८	८ ते ११	११ ते १४	१४ ते १८
इयत्ता	अंगणवाडी ते दुसरी	तिसरी ते पाचवी	सहावी ते आठवी	नववी ते बारावी
वैशिष्टय	क्रीडा,पाया मजबुत करणे,परीक्षा नाही,	खेळ,कृती,चर्चा,संशोधन, विज्ञान,गणित,कला, सामान्यशास्त्र,	प्रयोगातून शिक्षण,विज्ञान,गणित, कला,सामा.विज्ञान,संगणक कोडिंग,प्रायोगीक स्तरावर कौशल्याधारीत इंटर्नशीप	मोठे ध्येय,आंतराशाखीय रचना,सेमीस्टर पध्दत,

(स्रोत:राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०.)

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते, की पहिल्या स्तरावर बालकांच्या मानसिक स्वास्थ्याकडे विशेष लक्ष देण्यात आले, जे सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटते. त्यानंतर मातृभाषा, प्रादेशिक भाषा, स्थानिक भाषा यांना महत्त्व देऊन; इंग्रजी केवळ एक विषय किंवा भाषा अवगत करण्याचे माध्यम म्हणून महत्त्व दिले गेले ही बाब महत्त्वपूर्ण वाटते. कारण आज पाश्चात्त्य राष्ट्रांच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये स्थानिक, प्रादेशिक आणि राष्ट्रभाषेलाच महत्त्व दिल्याचे लक्षात येईल. त्यामुळे इंग्रजीची अनामिक भीती किंवा होणारे बाजारीकरण रोखले जाईल असे वाटते. पूर्वप्राथमिक व प्रारंभिक स्तरावर विद्यार्थ्यांचा पाया मजबूत करून त्यांना भविष्यासाठी तयार करणे आजमितीला खूप आवश्यक वाटते. ते या तरतुदींमध्ये आल्याने ही विशेष बाब वाटते. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधताना पूर्वी वयाच्या ६ व्या वर्षापासून म्हणजेच पहिलीपासून शासन आग्रही होते; परंतु आता वयाच्या ३ ऱ्या वर्षापासूनच कृतीवर आधारित, बहुस्तर, क्रीडा याद्वारे पाया मजबूत करण्यावर भर देण्यात आला आहे. म्हणजेच वय ३ ते ६ व ६ ते ८ एकाच गटाचा दोन टप्प्यांत समावेश करण्यात आला आहे. तसेच यापुढच्या स्तरावर कृतियुक्त खेळ, चर्चा संशोधन यासाठी वय वर्ष ८ ते ११ निश्चित करण्यात आले. प्रत्यक्ष प्रायोगिक शिक्षण घेण्याचे वय ११ ते १४ ठरवण्यात आले. आज नवे शैक्षणिक धोरण पाहताना ते जागतिक दर्जाचे होईल याची खात्री पटते. तेव्हा माध्यमिक स्तरामध्ये कौशल्य विकास (Vocational Education) अंतर्गत चीनच्या शिक्षणाच्या धर्तीवर आधारित कोडींगचा (Learn with Coding) संगणकीय ज्ञानामध्ये समावेश केला. तसेच कौशल्य विकासांतर्गत प्रायोगिक तत्त्वावर प्रशिक्षण आंतरवासिता (Internship) ही संकल्पना नव्याने उदयास आली. अशा सुविधा आल्याने तौलनिक पद्धतीच्या अभ्यासक्रमाची रचना करता येईल. माध्यमिक स्तरासाठी १४ ते १८ वयोगट ठेवण्यात आले. याचे वैशिष्ट्य बोर्डाच्या परीक्षेची भीती विद्यार्थ्यांच्या मानगुटीवरून काढून सत्र पद्धत (Semister Pattern) आणून घोकंपट्टी आणि केवळ परीक्षेच्या काळातच केला जाणारा अभ्यास या विचारधारेला छेद देऊन विद्यार्थी वर्षभर ज्ञानार्जन करेल अशी व्यवस्था निर्माण होण्याची अपेक्षा या तरतुदींमध्ये दिसते.

स्कूल कॉम्प्लेक्स :

नवीन धोरणांमध्ये स्कूल कॉम्प्लेक्स ही नवीन संकल्पना आणण्यात आली. यामुळे शाळांमधील समन्वय ठेवून शिक्षक, शैक्षणिक साहित्य यांचे आदान प्रदान होणे अपेक्षित आहे; परंतु यामध्ये ग्रामीण, शहरी, निमशहरी तसेच आदिवासी भागांमध्ये अंमलबजावणी कितपत व कशी होईल यामध्ये साशंकता निर्माण होत आहे. जसे, की विशिष्ट संस्थेअंतर्गत असणाऱ्या शाळांचा समूह या आपापसात वर नमूद केलेल्या उपकरणांची देवाणघेवाण सहज करू शकतील. मात्र, संस्थेबाहेरील शाळांमध्ये अशा प्रकारचे समन्वय साधण्यास अडचणी निर्माण होतील असे वाटते. यासाठी शाळा व्यवस्थापन तसेच संस्थांमध्ये सुयोग्य समन्वय असणे आवश्यक आहे. यासाठी निश्चित नियमावली शासनाकडून निर्गमित करणे आवश्यक आहे.

निर्धारित लक्ष्ये –

या आकृतिबंधापासून या धोरणामध्ये काही लक्ष्ये निर्धारित केली आहेत त्याविषयी स्पष्टता खालील आकृतीवरून येते.

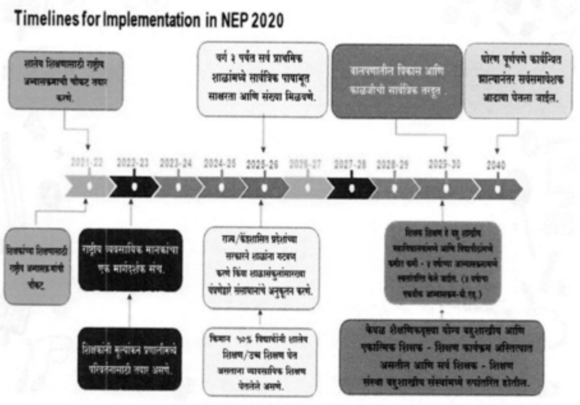

उपरोक्त लक्षांनुसार माझ्या मते काही बाबींमध्ये अधिक लक्ष देणे आवश्यक वाटते. त्या खालीलप्रमाणे-

१) २०२३ पर्यंत शालेय अभ्यासक्रम व अध्यापन पुनर्रचना : मागील दोनही आयोगांच्या अंमलबजावणीनंतर झालेला विलंब हा अनुभव लक्षात घेता या धोरणामधील तरतुदी सर्व स्तरांपर्यंत योग्य वेळेस पोहोचवणे गरजेचे आहे. सध्या कोव्हीड-१९ मुळे उद्‌भवलेल्या परिस्थितीत तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर होणे आवश्यक वाटते. त्यासाठी 'दिशा' व 'स्वयंम'सारख्या ॲपची निर्मिती होणे आवश्यक वाटते.

२) वाचन व गणित कौशल्य विकसित करण्यासाठी २०२५ पर्यंतचा कार्यकाळ निर्धारित करण्याचे आयोजिले; परंतु त्यासाठी शालेय स्तरावरील उपक्रम व योजना या कौशल्यावर आधारित असतील. त्याकरिता शालेय उपक्रम व अध्यापनशास्त्र यांची पुनर्रचना २०२३ पर्यंत होणे आवश्यक आहे.

३) २०३० पर्यंत, १२वीपर्यंत १०० टक्के विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेणे हे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले. कारण आजही जवळपास २.५ कोटी विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहातून बाहेर पडल्याचे दिसते. त्याकरिता शिक्षण व्यवस्थेमध्ये रात्र शाळा, कमवा व शिका योजना विद्यापीठ पातळीवरून उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत प्रभावीपणे राबवल्यास विद्यार्थ्यांची गळती रोखता येईल.

४) उच्च शिक्षण व धोरणांचा विचार केला असता स्थूल नोंदणी प्रमाण (Gross Enrollment) म्हणजे माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतल्यानंतर उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची विद्यार्थी-संख्या. त्यासाठी साधारण २०३५ पर्यंत विद्यार्थी प्रवेश ५० टक्के पर्यंत आणणे. सध्या हा दर साधारण २६ टक्क्यांपर्यंत आहे. याचा अर्थ विद्यार्थ्यांची होणारी गळती रोखून उच्च शिक्षणसाठी ३.५ करोड जागा निर्माण करणे; परंतु माझ्या मते ही जरी स्वागतार्ह बाब असली, तरी त्यासाठी नवीन विद्यापीठे, महाविद्यालये यांची पुरेशी संख्या यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरेल. आज जवळपास ३२ कोटी लोकसंख्या असलेल्या अमेरिकेमध्ये २००० च्या आसपास विद्यापीठे आहेत. याउलट भारतामध्ये ८०० विद्यापीठे आहेत. विद्यापीठीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये आज खेदाने सांगावेसे वाटते की जगातील सर्वोत्तम विद्यापीठांतील पहिल्या ५०० विद्यापीठांमध्ये एकही भारतीय विद्यापीठ नाही. शाश्वत विकासाची ध्येये-१६ यामध्ये क्र. ४ चे ध्येय 'दर्जेदार शिक्षण' आहे. त्यामुळे लोकसंख्येच्या गुणोत्तरात शिक्षणव्यवस्था असावी अशी माझी स्पष्ट भूमिका आहे. विद्यापीठ स्तरावर नव्या शैक्षणिक धोरणांचा उल्लेख पाहता माझे निरीक्षण असे सांगते, की देशभरातील जी विद्यापीठे आहेत त्यांचा दर्जा उंचावणे गरजेचे आहे. साधारण एक शाखीय व द्विशाखीय विद्यालयांचे विलिनीकरण आंतरशाखीय मोठ्या महाविद्यालयात होणे आवश्यक वाटते. यासाठी आवश्यकता आहे ती मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गुंतवणुकीची. कारण सद्यस्थितीमध्ये शालेय स्तरापासून ते विद्यापीठीय स्तरांपर्यंत शिक्षक भरती बंद असल्याकारणाने प्रत्येक स्तरावर मानधन किंवा तासिका तत्त्वावर शिक्षकांची नेमणूक केली जाते. या तत्त्वावर त्यांना मिळणारे प्रति तास वेतन २०० ते ३००

रुपयांपर्यंत असते. जर आपणास दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण हवे असेल तर ही परीस्थिती बदलणे आवश्यक वाटते. तसेच राष्ट्रीय व राज्य स्तरावरील विद्यापीठांची संख्या वाढविणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रत्येक जिल्हा स्तरावर एक विद्यापीठ, 'नवोदय' विद्यालयासारखी विद्यालये प्रत्येक तालुकास्तरावर निर्माण होणे आवश्यक आहे. तसेच पदोन्नतीपुरती उरलेली एम. फिल. पदवी रद्द करण्याचा धाडसी निर्णय या धोरणामध्ये झाला.

आज आपल्या देशाला जर आंतरराष्ट्रीय दर्जाची शिक्षणव्यवस्था उभारायची असेल तर संशोधन क्षेत्राला विशेष महत्त्व देणे आवश्यक आहे. देशभरात विविध पातळीवर राष्ट्रीय संशोधन केंद्रे निर्माण करणे हा हेतू भारतीय शिक्षणक्षेत्राला जागतिक पातळीवर नेऊन ठेऊ शकतो असे मला वाटते. नव्या धोरणानुसार राष्ट्रीय संशोधन केंद्रांसाठी अंदाजे २० हजार कोटींची केलेली गुंतवणूक सर्व काही सांगून जाते. त्यासाठी विज्ञान क्षेत्राबरोबरच सामाजिक, वित्तीय शिक्षणक्षेत्रांमध्ये केली जाणारी गुंतवणूक याचे सूचक उदाहरण होय. विद्यापीठीय शिक्षणप्रक्रियेमध्ये मुक्त विद्यापीठ व महिला विद्यापीठांचा समावेश होऊन त्यांची संख्या वाढवणेदेखील क्रमप्राप्त ठरेल.

नीती आयोगाच्या धोरणानुसार 'जे मोजले जाऊ शकत नाही, त्यात सुधारणाही केल्या जाऊ शकत नाही.' यावरून माझी चिकित्सा असे सांगते, की आपल्या देशातील शिक्षणप्रणालीमध्ये विश्वासार्ह आणि तुलनात्मक मूल्यांकनाची, एका विस्तृत प्रणालीची आवश्यकता आहे. त्यासाठी परख (राष्ट्रीय कामगिरी मूल्यांकन व समग्र विकासासाठी ज्ञानाचे पुनरावलोकन आणि विश्लेषण केंद्र) तसेच MERU, NRF या संस्थेचे कार्यक्षेत्र उदाहरणार्थ, शिकण्याचे कारण, लवचिक बोर्ड परीक्षा, वैचारिक आकलन, सक्षम डेटा प्रणाली यामुळे अशी केंद्रे परिणामकारक ठरतील असे वाटते.

या धोरणांमध्ये नवीन संकल्पना समोर आली ती म्हणजे ३६० रिपोर्ट कार्ड, यामध्ये विद्यार्थ्यांना पहिली ते पदवीपर्यंतचे शिक्षणक्रम पूर्ण केल्यानंतर एकत्रित प्रगती अहवाल मिळणार आहे. यातून विद्यार्थ्यांच्या समग्र व बहुआयामी ज्ञानाचा व कौशल्यांचा लेखाजोखा व्यक्त होऊ शकेल. तरी यामध्ये अजून स्पष्टता होणे बाकी आहे. तसेच ॲकेडेमिक क्रेडिट बँक, बहुविध प्रवेश व प्रस्थान बिंदू (Multiple Entry-Exit Plan) या नवनवीन उपक्रमांद्वारे विद्यार्थी लवचीक शिक्षणाचा फायदा घेऊ शकेल. अशा प्रकारचे शिक्षण भारताचे ब्रँडींग ठरेल असे नमूद करावेसे वाटते.

विदेशी व खाजगी विद्यापीठांना दिली गेलेली स्वायत्तता या धोरणामधील महत्त्वपूर्ण बाब समजली जाते. यामध्ये जवळपास २०० देशांबाहेरील विद्यापीठांना आपल्या शिक्षण व्यवस्थेत सामावून घेण्याचा विचार यातून दिसतो; पण अशा विद्यापीठांचा अभ्यासक्रम, शुल्क, वापरले जाणारे तंत्रज्ञान अशा अनेक बाबींवर अकुंश असणे गरजेचे वाटते. कारण स्वायत्ततेमध्ये स्वैराचार होता कामा नये एवढीच अपेक्षा. त्याकरिता प्रत्यक्ष केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाद्वारे नियंत्रण ठेवणे गरजेचे आहे.

शिक्षकांचे शिक्षण या महत्त्वपूर्ण विषयावर शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने भूमिका मांडताना असे विशद करावेसे वाटते, की शिक्षक पदविका अभ्यासक्रम ४ वर्षांचा करताना, पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ यांना समांतर स्वायत्तता द्याव्यात. त्याचप्रमाणे शिक्षक व मुख्याध्यापक, पालक यांना राज्य, राष्ट्रीय पातळीवर एकत्र आणून स्पर्धात्मक शिक्षण, संवादावर भर देणारी अध्यापनशैली, गुणवत्ता आधारित शिक्षक निवड या साठी पारदर्शक प्रणाली असावी. शालेय गुणवत्ता निर्देशांकाचा आधार जर घेता आला तर सर्वसमावेशक शिक्षण कार्यक्रमाचे फलित होईल, शिक्षणव्यवस्था प्रक्रियेत एकसूत्रता येईल. या सर्व बदलांमुळे पठण, अध्ययन पद्धतीला सोडचिठ्ठी देता येऊन मा.

पंतप्रधान यांच्या 'Vocal For Local' या घोषणेला पुष्टी देता येईल. 'स्वयंम' व 'दिशा' ॲपबरोबरच शालेय नेतृत्व विकास व व्यवस्थापन कार्यक्रम, राज्यस्तरीय शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था या भविष्याच्या दृष्टिकोनातून विविध कौशल्यात्मक उपक्रमांना नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये तरतूद असणे आवश्यक वाटते, जसे UPSC, MPSC, India Foreign Service अशा प्रकारच्या सेवा प्रशासकीय स्तरावर असतात त्याप्रमाणे जर शिक्षणक्षेत्रात Indian Education Service Commission सारख्या संस्थांची निर्मिती झाली तर विशेष पाऊल ठरेल.

अंमलबजावणी :

विचारशील उपक्रमांना गतिशील अंमलबजावणीची गरज असते. या शैक्षणिक धोरणांबद्दलची भूमिका स्पष्ट केल्यानंतर, हा नव्या शिक्षणक्रांतीचा आराखडा आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण जर धोरणांमध्ये मांडलेले मुद्दे जर सर्व सत्यात उतरले तर देशाची शिक्षणव्यवस्था जगासाठी आदर्शवत असेल; परंतु यासाठी महत्त्वाची परीक्षा आहे ती या अंमलबजावणीची. या धोरणाच्या अंमलबजावणीचा मार्ग पुढीलप्रमाणे आहे. केंद्रीय मंत्रिमंडळाची मंजुरी - लोकसभा - राज्यसभा - आलेल्या सूचनांचा फेरविचार करून राष्ट्रपतींकडे अंतिम मंजुरी मिळते.

या धोरणाच्या यशस्वीतेसाठी केंद्राबरोबरच राज्ये किती व कशा प्रमाणात ते स्वीकारतात हीदेखील महत्त्वपूर्व बाब ठरते. याचेच उदाहरण म्हणजे धोरण जाहीर होताच पश्चिम बंगाल व तामिळनाडू यांनी भाषेचा विरोध करत धोरण स्वीकारण्यात असमर्थतता दर्शविली; परंतु मी आवर्जून नमूद करू इच्छितो, धोरणामध्ये सुरुवातीलाच प्रादेशिक, स्थानिक भाषांना दिले जाणारे प्राधान्य व इंग्रजीला फक्त विषय म्हणून दिल्या जाणाऱ्या दर्जामुळे या असमर्थतेत फारसे बळ नाही असे वाटते. या धोरणामध्ये राज्यांना स्वत:चे अधिकार वापरण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

आर्थिक बाजू :

धोरण यशस्वितेसाठी होणारा अर्थपुरवठादेखील महत्त्वाची बाजू आहे. धोरणांमध्ये उल्लेख केल्याप्रमाणे सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेवर होणारा खर्च एकूण राष्ट्रीय दरडोई उत्पन्नाच्या ४.१ टक्के असून तो ६ टक्क्यांपर्यंत नेणे हेदेखील शासनापुढे मोठे आव्हान आहे.

भारताने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारली असून भारतीय संविधानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय न्याय, धर्मनिरपेक्षता आदी मूल्ये शिक्षणामार्फत जोपासली जावीत असे सुचविण्यात आले आहे. शाळेत जाण्याच्या वयातील सर्व मुलांना शाळेत दाखल करून घेण्याच्या संदर्भात गेल्या काही वर्षात लक्षणीय कामगिरी झालेली आहे. तथापि, मुले शाळेत दाखल झाली म्हणजे सर्वांसाठी शिक्षण ही संकल्पना प्रत्यक्षात आली असे नाही. राज्य अभ्यासक्रम आराखडा मसुदा २०१० नुसार सर्वांसाठी शिक्षण याचा खरा अर्थ प्रत्येकाला अनुरूप असे शिक्षण दिले जावे असा अभिप्रेत आहे. यामुळे तक्षशिला आणि नालंदाच्या गौरवशाली वारशाला उजाळा मिळेल. यासाठी, प्रस्तुत धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करताना शिक्षक तसेच धोरणाचा प्रमुख लाभार्थी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या क्षमताविकासाची आवश्यकता आहे. या साध्यांच्या माध्यमातून औद्योगिक व डिजिटल क्रांतीच्या दिशेने जाण्याच्या भारताच्या वाटचालीला निश्चितच बळकटी मिळेल.

***

लेखक रूपीबाई मोतीलालजी बोरा न्यू इंग्लिश स्कूल, अहमदनगर येथे अध्यापन करतात.

Email : ravindra.pandit05@gmail.com

तंत्रस्नेही शिक्षक : काळाची गरज

(राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा - उत्तेजनार्थ)

प्रगती भगत, अलिबाग : ९७६७८५७७८५

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे समाजात सातत्याने बदल होत असतात. मग त्याला शिक्षणक्षेत्र तरी कसे अपवाद राहील? शिक्षणक्षेत्रातही अध्ययन-अध्यापन पद्धती, मूल्यमापन पद्धती यातही बदल होताना दिसत आहेत. या बदलत्या परिस्थितीत शिक्षकांनी आणि विद्यार्थ्यांनीही तंत्रस्नेही असणे गरजेचे झाले आहे. विशेषत: कोरोनोत्तर काळात तर त्याची विशेष आवश्यकता आहे. ही तंत्रस्नेही असण्याची गरज अधोरेखित करणारा हा लेख.

'गरज ही शोधाची जननी आहे,
बदल ही काळाची गरज आहे.'

आज आपण २१ व्या शतकात वावरत आहोत. इसवीसनपूर्व काळात मागे वळून पाहिले तर आपल्या आजूबाजूला अनेक गोष्टींमध्ये झालेला बदल प्रकर्षाने जाणवेल. उत्क्रांतीच्या या लाटेत प्रत्येक गोष्ट बदलत गेली आहे. मग त्यामध्ये आदिमानव ते आजचा प्रगत मानव असो, अथवा तार ते ई-मेल यांसारखी अनेक उदाहरणे आपण पाहतो अन् अनुभवतो. काळानुसार प्रत्येक गोष्टींमध्ये नवनवीन आणि वैविध्यपूर्ण तांत्रिक बदल घडत गेले. आपण नीट विचार केला तर काळानुरूप होणारा बदल हा मानवीजीवनाचा जणू एक अविभाज्य घटक बनला आहे.

'आमच्या वेळी असं नव्हतं' किंवा 'जमाना बदल गया है' हे उद्‌गार आपण जाता-येता कळत-नकळत ऐकत असतो किंवा ऐकवत असतो; पण जमाना हा तर नेहमीच बदलत असतो, गरज असते ती फक्त काळानुरूप आपल्यातही योग्य तो बदल घडवून आणण्याची. म्हणूनच आत्ताचे युग 'डिजिटल युग' म्हणून संबोधले जाते. इंटरनेटच्या माध्यमाने जग खूप जवळ आले आहे. नानाविध गोष्टी, माहितीचे संप्रेषण, संभाषण, एकमेकांशी संपर्क साधणे यांसारख्या अनेक गोष्टी एका बटणाच्या अंतरावर आहेत. याच डिजिटल तंत्रज्ञानाने आपल्याला हवी असलेली माहिती क्षणार्धात उपलब्ध होते.

झपाट्याने बदलणाऱ्या या युगात शिक्षणक्षेत्रही अपवाद राहिले नाही. डिजिटल तंत्रज्ञानाने शिक्षणक्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडत चालला आहे. अगदी उदाहरण घ्यायचं झालं तर आपल्या शिक्षणाचा प्रवास हा सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी झाडाच्या सालीपासून ते पाटीपर्यंत आणि तद्‌नंतर १०० वर्षांनी पेन्सिल ते पेन आणि त्यानंतर १०० वर्षांनी म्हणजे सध्या डिजिटल तंत्रज्ञानाने जगाचा कब्जा घेतला आहे. थोडक्यात म्हणजे तंत्रज्ञान सतत बदलते. अशा या डिजिटल तंत्रज्ञानाने सर्वच शिक्षणक्षेत्राला आपल्या कवेत घेतले आहे.

'शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर' या गोष्टीचा बाऊ केला जात आहे. तंत्रज्ञान हे शाळा किंवा शिक्षकांची जागा घेऊ शकते असे अर्थातच म्हणता येणार नाही; पण झपाट्याने वाढणाऱ्या तंत्रज्ञानाने बऱ्याच अशक्य गोष्टी अवाक्यात आणल्या आहेत.

मानवी विकासासाठी शिक्षण हे मुख्य साधन असून देशाच्या विकासामध्ये 'शिक्षण हक्क कायदा' हा टप्पा ठरू शकतो. त्यामुळे शिक्षणक्षेत्रामध्ये आमूलाग्र बदल करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. त्यामुळे शिक्षकांची जबाबदारीदेखील खूप वाढली आहे. तंत्रज्ञानाचा शिक्षणात वापर म्हणजे 'वैज्ञानिक व इतर सुसंघटित ज्ञानाचे' अधिक गुणवत्तापूर्ण आणि परिणामकारक शिक्षणप्रणाली उत्क्रांत करण्यासाठीचे उपयोजन. आपल्या जीवनातील जवळपास सर्वच अंगांना या डिजिटल क्रांतीने वेढले आहे. या क्रांतीला घाबरून, पळून जाण्यापेक्षा तिची पताका आपल्या खांद्यावर घेऊन या कार्यात सहभागी होऊया. यासाठी शिक्षक तंत्रस्नेही असणे गरजेचे आहे.

तंत्रस्नेही शिक्षक कोणाला म्हणावे? खरे तर जो शिक्षक आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपले

अध्यापनाचे कार्य अधिक प्रभावीपणे करत असेल तर तो शिक्षक म्हणजे तंत्रस्नेही शिक्षक. अध्यापनात योग्य पद्धतीने व विचारपूर्वक डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यास अध्ययन-अध्यापन नक्कीच आनंददायी होऊ शकते. तंत्रज्ञानाच्या योग्य वापराने विचारांची क्षेत्रे रुंदावतात. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षक व विद्यार्थी या दोघांसाठी उपयुक्त आहे . दर्जेदार प्रभावी अध्यापनास पूरक साहित्य म्हणून आपणास डिजिटल तंत्रज्ञानाची मदत होऊ शकते. यात आपण मोबाईल, लॅपटॉप, संगणक, प्रोजेक्टर, टॅबलेट इत्यादी विविध साधनांचा वापर करू शकतो.

वर्गअध्यापनात इंटरनेटच्या माध्यमातून 'ई-लर्निंग' ही शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा घडवणारी व विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकपद्धती ज्ञानाच्या पलीकडे नवीन माहिती देणारी आनंददायी शिक्षणपद्धत आहे. शिक्षणाची गुणवत्ता व शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा घडविणारी ही नवी पद्धती विद्यार्थ्यांचा आकर्षक बिंदू ठरू पाहत आहे. ई-लर्निंगमुळे उच्च क्षमतेच्या विद्यार्थ्यांस आवश्यक असणारी आव्हाने उपलब्ध होतात. त्याचबरोबर कमी क्षमतेच्या विद्यार्थ्यांस आवश्यक असणारा जास्त वेळ देणे असे दोन्ही सहज शक्य होते.

विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाला माहितीचे कोंदण मिळून विद्यार्थ्यांना अद्ययावत राहता येते ते तंत्रस्नेही शिक्षकांमुळेच. तसेच याच तंत्रस्नेही शिक्षकामुळे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यास मदत होईल यात काही शंकाच नाही. शासनाने निर्गमित केलेल्या शासन निर्णयामुळे विद्यार्थ्यांची पाठीवरील जड दप्तरातूनदेखील सुटका होईल. यापूर्वी पाश्चिमात्य देशात जड दप्तराची जागा फक्त एका टॅबलेटने घेतली असून विद्यार्थी टॅबलेटच्या साहाय्याने ई-अध्ययन करत आहेत. मग अशा या तंत्रज्ञानाच्या युगात प्रत्येक शिक्षकाने तंत्रस्नेही बनायलाच हवे.

आधुनिक युगात तंत्रज्ञानाकडे पाठ फिरवून मुळीच चालणार नाही. उलट शिक्षणाच्या प्रक्रियेत गतिमानता व सुसूत्रता येण्यासाठी शिक्षणक्षेत्रातील अत्यंत महत्त्वाचा मानला जाणारा घटक म्हणजे शिक्षक, म्हणूनच प्रत्येक शिक्षकाने तंत्रस्नेही बनून अवगत तंत्रज्ञानाचा सुयोग्य आणि प्रभावीपणे वापर करण्याचे कौशल्य आत्मसात करणे आवश्यक आहे.

आज प्रत्येक शिक्षक तंत्रस्नेही होण्याचा प्रयत्न करतोय आणि ते गरजेचे आहे. आज शाळा, महाविद्यालयातील विविध योजना मग ते विद्यार्थ्यांची शिष्यवृत्ती असो किंवा विद्यार्थ्यांची सरलमध्ये माहिती भरणे असो हे सारेच ऑनलाईन झाले आहे. शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत रोजच्या रोज लाभार्थी विद्यार्थ्यांची संख्या भरण्याचे कामही यावर्षी १५ जूनपासून सुरू करण्यात आले. स्वच्छ विद्यालय पुरस्कारासाठी ऑनलाईन नोंदणी केल्याशिवाय शाळेचा विचार पुरस्कारासाठी केला जाणार नाही, इतकेच नव्हे तर शिक्षकांना राज्य पुरस्कार मिळवण्यासाठी यावर्षीपासून ऑनलाईन अर्ज दाखल करणे आता बंधनकारक करण्यात आले आहे. एकंदरच विचार करता शैक्षणिक क्षेत्रात ऑनलाईनचे काम सहजसुलभ झाले आहे, इतकेच नव्हे तर शिक्षकांचा पगारसुद्धा 'शालार्थ' या ऑनलाईन प्रणालीद्वारे दिला जात आहे.

आज शिक्षणप्रणालीला डिजिटल तंत्रज्ञानाची जोड लाभली आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार शिक्षण देता येते. त्यामुळे विद्यार्थी ते सहज आत्मसात करू शकतात. अनेक भाषा शिकणे व शिकवणे शक्य होते. दूरच्या तज्ज्ञ मार्गदर्शकांचे अध्ययनात सहज मार्गदर्शन मिळू शकते, तसेच स्पर्धापरीक्षा, करीयरची नवनवीन क्षेत्रे या चाकोरीबाहेरील गोष्टी तंत्रस्नेही शिक्षक विद्यार्थ्यांना सहज समजावून देऊ शकतात. अथांग माहितीच्या ज्ञानाची कवाडे उघडली आहेत. दर्जा, उपलब्धता आणि खर्च अशा सर्व गोष्टींचा विचार केला तर शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर आवश्यक आहे. क्षणाक्षणाला घडणारे बदल आणि या बदलातून समर्थ होणे, तंत्रज्ञान गुणवत्ता वाढवणे हे ध्येय तंत्रस्नेही शिक्षकांनी उराशी बाळगणे गरजेचे आहे. आपली इच्छाशक्ती जर उत्तुंग असेल तर अशक्य असे काहीच नाही. शिक्षक तंत्रस्नेही बनणे ही काळाची गरज आहे.

एक सर्वपरिचित म्हण आहे, 'कळतंय पण वळत नाही.' मनुष्य स्वभावपण असाच आहे. जोपर्यंत एखादी गोष्ट अथवा जबाबदारी आपल्यावर येत नाही तोपर्यंत आपण त्याकडे लक्ष देत नाही. आपल्याला बऱ्याचवेळा पोहायला शिकायची इच्छा असते; पण आपण प्रयत्नच करत नाही. आपण जर प्रयत्न केला तर नक्कीच हळूहळू का होईना आपल्याला चांगले पोहायला येऊ शकते; पण जोपर्यंत कोणीतरी आपल्याला पाण्यात ढकलून देत नाही तोपर्यंत आपण किनाऱ्यावर राहूनच पोहण्याचे मनसुबे रचत असतो. तंत्रज्ञान शिकण्याची, तंत्रस्नेही बनण्याची साऱ्याच शिक्षकांची इच्छा असते; पण त्यासाठी कारण घडत नव्हते आणि अचानक जगावर कोरोनाचे भयंकर संकट कोसळले. दूरवर पसरलेला हा कोरोना म्हणता म्हणता आपल्या दारात - घरात येऊन ठेपला. जगभरातील सगळ्या आरोग्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था या संकटामुळे ढासळल्या. तसाच या कोरोना वैश्विक महामारीचा फटका साऱ्या शिक्षणव्यवस्थेलाही बसला. या संकटाचा सुरुवातीचा काळ फार गोंधळाचा होता. अशा परिस्थितीला याआधी आपण कोणीच सामोरे गेलेलो नव्हतो. त्याला कसे तोंड द्यायचे हे सगळ्यांनाच नव्याने शिकायला लागणार होते आणि याला शिक्षणक्षेत्रही अपवाद नव्हते. शाळा, महाविद्यालये बंद असल्याने विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची, त्यांच्या भवितव्याची काळजी घेणे गरजेचे होते. त्यातूनच मग ऑनलाईन शिक्षण देण्याची जबाबदारी सर्व शिक्षण मंडळांवर तसेच शिक्षकांवर आली.

या अग्निदिव्याचा सामना करताना आजची पिढी घडवू इच्छिणारा प्रत्येक शिक्षक अथकपणे काम करत आहे. 'शाळा बंद आहेत पण शिक्षण सुरू आहे' हा ध्येयमंत्र जपत तसेच, काळाची गरज ओळखून शिक्षक तंत्रस्नेही बनत आहेत आणि त्यासाठी विविध ऑनलाईन शिक्षणाचे मार्ग अनुसरले जात आहेत. हे काम करताना गुगल क्लासरूम, झूम, व्हॉटस्‌ॲप, यू-ट्यूब या पर्यायांच्या माध्यमातून तंत्रस्नेही शिक्षक विद्यार्थ्यांना अभ्यासात खिळवून ठेवण्यात यशस्वी झाले आणि शिक्षणाची ज्ञानगंगा अविरतपणे वाहत राहिली. या साऱ्यात दिशा, ई-ॲप, ई-बालभारती आणि तंत्रस्नेही शिक्षकांनी बनवलेले अगणित शैक्षणिक ॲप देवदूतासारखे मदतीला आले.

ॲप्स, ब्लॉग, ई-लर्निंग यांसारखे पर्याय वापरत शाळांमधील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार आणि रंजक शिक्षण देण्याचा प्रयत्न होऊ लागला आहे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करता यावे म्हणून ई-प्रश्नपेढी तयार करण्याचे तंत्रज्ञानही तंत्रस्नेही शिक्षकांनी अवगत केले. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांना उपयुक्त असे शैक्षणिक व्हिडिओ, पी.पी.टी., ऑडिओ यांचेही तंत्रज्ञान आत्मसात करून हळूहळू शिक्षक काळाची गरज ओळखून परिपूर्ण तंत्रस्नेही शिक्षक बनण्याचा प्रयत्न करताना दिसत आहे.

आपण गिर्यारोहणाला जातो तेव्हा आपल्या गटात भिन्न भिन्न क्षमतेचे लोक असतात. काही झपझप चालतात तर काही संथगतीने. प्रत्येक व्यक्तीची स्वत:ची गती असते. ते आजूबाजूचा निसर्ग पाहत असतात, चालताना सवंगड्यांशी गप्पा, हास्यविनोद करत असतात. एकीकडे चालणे सुरूच असते, शिवाय एखाद्या मागे पडणाऱ्यासाठी गटातील इतर सवंगडी गरज असेल तर थांबतात, त्याला योग्य सूचना देतात. त्यामुळे सर्व जण ठरलेल्या मुक्कामावर पोहोचतात. मग ती छोटी टेकडी असो वा एव्हरेस्ट चढाई. रिझल्ट मात्र शंभर टक्के. आपण शिक्षकांनी जर आपल्या वर्गातील विद्यार्थी आणि अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेचा विचार केला तर थोड्याफार फरकाने वर्गातसुद्धा हेच चित्र असते; म्हणूनच मला वाटते जर आपल्यातल्या शिक्षकाला तंत्रज्ञानाची जोड लाभली तर असा हा तंत्रस्नेही शिक्षक निश्चितच प्रत्येक गोष्टीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या उत्तुंग विकासाला हातभार लावेल. त्यामुळे आपले विद्यार्थी यशाला गवसणी घालतील यात शंकाच नाही.

विद्यार्थ्यांना उत्तमोत्तम ज्ञान देण्यासाठी शिक्षक नेहमी धडपडत असतात. एखादी संकल्पना, पाठ्यघटक

समजावून देण्यासाठी नवनवीन युक्त्या, तक्ते, गमतीशीर उदाहरणे, कविता या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना ते कसे आत्मसात करता येईल, असा प्रयत्न नेहमीच प्रत्येक शिक्षकाचा असतो. आता नवीन डिजिटल तंत्रज्ञान आले आहे. मग ते शिकण्यात शिक्षक कसे मागे राहतील? एखादी गोष्ट शिकण्याचा ध्यास जेव्हा शिक्षकाला लागतो तेव्हा त्यातून काय घडू शकते याचे एक उत्तम उदाहरण नुकतेच आपल्या सर्वांच्या पुढे आले आहे. त्यांच्या कार्याच्या गुणवत्तेची दखल फक्त महाराष्ट्रापुरती मर्यादित न राहता साऱ्या जगाला त्याची दखल घ्यावी लागली आणि शिक्षणक्षेत्रात मानाचा समजला जाणारा 'ग्लोबल टिचर' पुरस्कार सोलापूर जिल्ह्यातील परितेवाडी या छोट्याशा गावातील जिल्हा परिषद शाळेतील शिक्षक रणजितसिंह डिसले गुरुजींनी मिळवला आहे.

आज सहजगत्या वापरल्या जाणाऱ्या 'क्यूआर' कोडचा शालेय शिक्षणासाठी वापर करण्याची कल्पना काही वर्षांपूर्वी डिसले गुरुजींनी प्रत्यक्षात आणण्यास सुरुवात केली. मुलांना व्हिडीओ आणि ॲनिमेशनच्या माध्यमातून एखादी गोष्ट पटकन समजते. सध्याची मुले अशाच माध्यमातून शिकताना दिसत आहेत आणि त्याची त्यांना सवय लागत आहे. म्हणूनच ऑनलाईन शिक्षण आणि या शिक्षणाच्या माध्यमातून उपलब्ध असलेले अत्यंत दर्जेदार साहित्य हे येणाऱ्या काळात मुलांसाठी वरदान ठरेल. स्काईप इन क्लासरूम या त्यांच्या तंत्रस्नेही व नावीन्यपूर्ण उपक्रमातून ते आपल्या विद्यार्थ्यांना भासमान पद्धतीने जगाची सफर घडवून आणतात. विविध देशांतील विद्यार्थी व शिक्षकांशी संवाद साधणारा हा प्रयोगही वाखाणला गेला आहे. तंत्रज्ञानाची गोडी डिसले गुरुजींना असल्यामुळे शिक्षकी पेशात आल्यानंतरही त्यांनी तंत्रज्ञानाद्वारे परिणामकारक अध्यापन करणारे प्रयोग सुरू केले. आजही विविध शाळांमध्ये डिसले गुरुजींसारखे काही प्रयोगशील आणि तळमळीचे शिक्षक आहेत त्यामुळे राज्यात अनेक ठिकाणी 'गुणवत्तेची बेटे' निर्माण झाली आहेत.

आधुनिक काळात शाळेमध्ये डिजिटल साधनांची उपलब्धता आवश्यक झाली आहे. जेणेकरून विद्यार्थ्यांना यशाची शिखरे सहज पार करता येतील.

विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी शिक्षकांनी दिलेले वैयक्तिक लक्ष, संस्कार आणि शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव या गोष्टी आवश्यक आहेतच. अशा या शिक्षकांना कुणीतरी विचारले ''क्या करते हो आप?'' यावर शिक्षकाने दिलेले उत्तर सुंदर होते.

''सुंदर सुर सजाने को साज बनाता हूँ।
नौ सिखे परिंदो को बाज बनाता हूँ।
चुपचाप सुनता हूँ शिकायते सबकी
तब दुनिया बदलने की आवाज बनाता हूँ।
समंदर सो परखता है हौसले कश्तियों के
और मै डुबती कश्तिओं को जहाज बनाता हूँ।
बनाए चाहे चाँद पे कोई बुर्ज-ए खलीफा
और मै तो कच्ची ईटों से ही ताज बनाता हूँ

अशा या शिक्षकांना तंत्रज्ञानाची जोड मिळाली तर माहिती आणि ज्ञान मिळवून देणारा, स्वयंअध्ययनाची आवड निर्माण करून सर्जनशील विचार करायला लावू शकणारा आणि शिक्षणाची अधिक गोडी निर्माण करणारा, आपल्या जिज्ञासू विद्यार्थ्यांमधून देशाचे सुजाण भावी नागरिक घडवणारा हा शिक्षक निरंतर आपल्या विद्यार्थ्यांना यशाच्या रथापर्यंत पोहोचण्यास योग्य मार्गदर्शन करू शकेल आणि आपला भारत महासत्ता होण्याचे साऱ्या भारतवासीयांचे स्वप्न निश्चितच पूर्ण होईल, असे हे तंत्रज्ञान व तंत्रस्नेही शिक्षक, शिक्षणप्रणालीत एक मोठा दुवा निर्माण करतील.

चला तर मग, सारेच ही काळाची गरज ओळखून तंत्रस्नेही शिक्षक बनूया आणि हा दुवा बळकट करूया.

***

लेखिका को. ए. सो. माध्यमिक विद्यामंदिर, शहाबाज, जि. अलिबाग येथे अध्यापन करतात.

Email : parusharu33@gmail.com

प्रतिसाद...

सप्रेम नमस्कार,

सप्टेंबर महिन्याचा 'शिक्षण संक्रमण'चा अंक वाचण्यात आला. मी शिक्षण संक्रमणचा नियमित वाचक आहे. विविध देशांच्या शिक्षणपद्धती जाणून घेताना आम्हा वाचकांना त्या देशाबद्दल कुतूहल निर्माण होऊ लागले. त्या देशातील शैक्षणिक वातावरण तसेच शिक्षणपद्धतीतील वेगळेपण हे आजच्या काळातील शिक्षकांना मार्गदर्शक ठरेल. शिक्षणासाठी स्थलांतरित होणाऱ्या भारतीय लोकांना तेथील शिक्षणप्रणाली नक्कीच विचार करावयास लावणारी आहे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व व्यक्तिगत विकास करायचा असेल तर बदललेल्या शैक्षणिक धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करावी लागेल. सर्वच शैक्षणिक लेख उपयुक्त व मार्गदर्शक असे आहेत. आम्हा शिक्षकांना दैनंदिन अध्ययन-अध्यापनात उपयुक्त ठरेल यात तीळमात्र शंका नाही.

श्री. संजय डी. गवळी, सहशिक्षक,
दि न्यू इंग्लिश स्कूल, सूपात्रे, ता. शाहूवाडी जि. कोल्हापूर

सप्रेम नमस्कार,

'शिक्षण संक्रमण' अंकामधील उत्कृष्ट माहितीपर लेखाबद्दल धन्यवाद. आजच माझ्या शाळेत शिक्षण संक्रमणचा अंक हाती लागला. ज्यामध्ये डॉ. विनता कुलकर्णी यांचा 'प्रत्येक मूल शिक्षण प्रवाहात-अमेरिका' हा लेख वाचला. शासकीय आश्रमशाळा तोरणमाळ ही माझी शाळा अतिदुर्गम आदिवासी भागात असून येथे इंटरनेट, नेटवर्क, लाईट बहुधा नसतेच, क्वचित प्रसंगी येते. त्यामुळे समाजजीवनाशी सोशलमीडियावर संपर्क साधता येत नाही. मात्र जेव्हा शिक्षण संक्रमणसारखे बौद्धिक खाद्य आम्हांस वाचावयास मिळते ज्यात आपल्यासारख्या ज्ञानी व्यक्तींचे लेख तथा ज्ञानवर्धक साहित्य वाचायला मिळते तेव्हा याचा उपयोग आम्हांला विशेषतः माझ्यासारख्या ज्ञानोपासकाला मनोबल वाढवायला निश्चितच उपयोगी ठरतो व विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी याचा उपयोग होतो. सदर लेखांमुळे मला प्रेरणा मिळाली. पुनश्च एकदा धन्यवाद!

प्रदीप गणेश पाटील, मुख्याध्यापक,
शासकीय आश्रमशाळा, तोरणमाळ, ता. धडगाव जि. नंदुरबार.

सप्रेम नमस्कार,

आपण मंडळाच्या दोन अंकांमध्ये विविध देशांमधील वैविध्यपूर्ण अशा शिक्षणपद्धतींचा परिचय महाराष्ट्रातील सर्व शिक्षकांना करून दिलात, त्याबद्दल मनापासून आभार. त्या त्या देशांमधील विविध उपक्रम आपल्यासाठी नक्कीच उद्बोधक आणि दिशादर्शक ठरणारे आहेत. बाहेरचे देश शिक्षणाबद्दल काय विचार करतात ही गोष्ट समजून घेण्यासारखी आहे. डॉ. वसंत काळपांडे सरांचा लेख अतिशय अभ्यासपूर्ण असा होता. सरांचे लेखन वाचनीय आणि अभ्यासाला उद्युक्त करणारे असते. दर महिन्याचा शिक्षण संक्रमण अंक शिक्षकांच्या ज्ञानात भर घालण्यासाठी काहीतरी नवीन घेऊन येतो. शिक्षकांना क्रियाशील करतो. मंडळाने आयोजित केलेल्या राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली आणि त्या निमित्ताने चिंतन घडले त्याबद्दल मंडळाचे आभार.

डॉ. नागेश अंकुश,
श्री स. भु.कला व वाणिज्य महाविद्यालय, औरंगाबाद.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ

'बालभारती', सेनापती बापट मार्ग, पुणे-४११००४.

सूचना

सूचित करण्यात येते, की इयत्ता ११ वी व १२ वी 'जीवशास्त्र' विषयाच्या पाठ्यपुस्तकांमधील आशयासंदर्भात असलेल्या दुरुस्त्यांबाबतची शुद्धिपत्रके पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या www.ebalbharati.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत. शालेय स्तरावरील अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेशी संबंधित व इतर सर्व अनुषंगिक घटकांनी सदर शुद्धिपत्रकातील आशय दुरूस्त्यांची नोंद घ्यावी.

(स्वाक्षरीत)

विवेक गोसावी

संचालक, पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे-४.

प्रतिसाद...

सप्रेम नमस्कार,

ऑक्टोबर २०२१ चा 'शिक्षण संक्रमण' हा अंक हाती आला. मुखपृष्ठावर देशोदेशीचे शिक्षण व देशाच्या राष्ट्रध्वजाची आकर्षक छपाई करण्यात आली आहे. मलपृष्ठावर शिक्षण संक्रमण अंकासाठी ऑनलाईन सुविधा ॲप व वेबसाईट छान व रंगीत आहे.

'तुलनात्मक शिक्षण म्हणजे काय आणि कशासाठी?' या डॉ. वसंत काळपांडे यांच्या लेखामध्ये वेगवेगळ्या देशांच्या शिक्षणपद्धतींचा तुलनात्मक अभ्यास करताना इतर देशांमध्ये कोणत्या पद्धतीचे शिक्षण व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि आकृतिबंधाची अगदी स्पष्टपणे मांडणी केली आहे. मातृभाषेतून शिक्षण व संशोधन तसेच लष्करी प्रशिक्षणाचा इस्रायल हा डॉ. अपर्णा लळिंगकर यांचा लेख व त्यातील इस्रायली अभ्यासक्रमाची तत्त्वे, पहिली ते बारीपर्यंतचे शिक्षण, तंत्रज्ञानाचा वापर याविषयी मांडणी करण्यात आली आहे. वेगवेगळ्या देशांचा अभ्यास, तेथील शिक्षण प्रणाली व नावीन्यपूर्ण शिक्षणाच्या सुवर्णसंधी यांचा अनुभव आला. शिक्षण संक्रमण या अंकामध्ये वेगवेगळ्या तज्ज्ञ लोकांचे मार्गदर्शन मोलाचे ठरत आहे. शालेय टप्पा विद्यार्थ्यांनी पार केल्यानंतर तर त्यांना मिळणाऱ्या शिक्षणाच्या सुवर्णसंधी नमूद केल्या आहेत.

शिक्षण संक्रमण हा अंक शिक्षक, पालक विद्यार्थी यांना अनमोल मार्गदर्शन करतो. हा अंक आमच्यासाठी एक उत्तम पर्वणीच आहे. शिक्षण संक्रमण अंकाच्या निर्मितीत सहभागी असणाऱ्या सर्वांना धन्यवाद!

शिवाजी नामपल्ले, सहशिक्षक

मल्हारराव होळकर माध्यमिक व उ. मा. आश्रम शाळा,

किनगाव ता. अहमदपूर, जि. लातूर.

-: निवेदन :-

राज्य मंडळाचे 'शिक्षण संक्रमण' मासिक दरमहा प्रकाशित होते. या मासिकातून वैविध्यपूर्ण शैक्षणिक लेख, माहितीपर लेख, नवनवीन शैक्षणिक बदल, शिक्षणातील नवप्रवाह व शैक्षणिक प्रयोग, उपक्रम, दिनविशेषांवर आधारित लेख, इत्यादी संदर्भात दर्जेदार साहित्य प्रकाशित केले जाते. मात्र कथा, ललित प्रकारातले साहित्य शिक्षण संक्रमण अंकात छापले जात नाही.

शिक्षण संक्रमणचे पुढील विशिष्ट विषयांवरील काही अंक खालील प्रमाणे प्रकाशित करावयाचा मंडळाचा मानस आहे. त्यासाठी साहित्य/लेख मागविण्यात येत आहेत.

अंक	**विषय**	**अपेक्षित मजकूर**	**कालावधी**
जानेवारी-२०२२	उपक्रमशील शाळा/महाविद्यालये	शाळांमध्ये राबवले जाणारे विविध वैशिष्ट्यपूर्ण व उपक्रम, उपक्रमांची आवश्यकता, टप्पे व फलनिष्पत्ती इत्यादी.	०१ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत
फेब्रुवारी-२०२२	विज्ञान दिन (२८ फेब्रुवारी)	विज्ञानाची विविध अंगे, संशोधनापासून ते दैनंदिन जीवनातील उपयोग, प्रगतीतील विज्ञानाचे योगदान, दैनंदिन वापरात दडलेले विज्ञान इत्यादी	१५ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत
मार्च-२०२२	महिला दिन (८ मार्च)	महिलांचे विविध क्षेत्रांतील योगदान-कला, क्रीडा, संस्कृती, संरक्षण, समाजिक, शिक्षण, उद्योग, विकास, महिला सबलीकरण, इत्यादी.	३० डिसेंबर, २०२१ पर्यंत

मंडळाकडे प्राप्त झालेले साहित्य, संपादक मंडळाच्या निवडप्रक्रियेतून निवडले जाते. तरी शिक्षण संक्रमण अंकासाठी उपरोक्तप्रमाणे व नियमित लेख/साहित्य पाठविण्याचे आवाहन करण्यात येत आहे. (लेखाची शब्दमर्यादा कमाल ३००० ते ३५०० शब्द.)

लेख/साहित्य, मंडळाच्या पत्यावर पोस्टाने, ई-मेलद्वारे (Email ID : secretary.stateboard@gmail.com / hodresearch.stateboard@gmail.com) अथवा हस्तपोहोच पाठवता येईल. साहित्यासोबत आपले कव्हरिंग लेटर पाठवावे, त्यात लेख शिक्षण संक्रमण अंकात छापण्याविषयी उल्लेख करून आपले संपूर्ण नाव, संपूर्ण पत्ता, पासपोर्टसाईज फोटो, मोबाईल क्रमांक, ई-मेल आय.डी., शाळा/महाविद्यालय/कार्यालयाचे नाव, पत्ता इत्यादी माहिती देण्यात यावी.

(डॉ.अशोक भोसले)
सचिव
राज्य मंडळ, पुणे-४

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांसाठी राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा, सन २०२१-२०२२

* निवेदन *

सन २०२१-२२ या वर्षाकरिता राज्यातील माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांसाठी मंडळाने राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा आयोजित केली आहे. महाराष्ट्र राज्यातील माध्यमिक शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांनी या स्पर्धेत मोठ्या संख्येने सहभाग घ्यावा असे मंडळातर्फे आवाहन करण्यात येत आहे.

राज्यातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील शिक्षकांनी मुख्याध्यापक/प्राचार्यांमार्फत आपले निबंध 'मा.सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, भांबुर्डा, बालचित्रवाणीशेजारी, शिवाजीनगर, पुणे - ४११००४' **किंवा** 'विभागीय सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, मुंबई, कोल्हापूर, अमरावती, नाशिक, लातूर, कोकण विभागीय मंडळ' यांच्या पत्त्यावर **दिनांक १५** जानेवारी**, २०२२** अखेर पोहोचतील, अशा रीतीने पोस्टाने पाठवावेत किंवा समक्ष सादर करावेत. पाकिटावर ''**माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांसाठी राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा सन २०२१-२२**'' असा ठळक उल्लेख करावा.

मंडळाकडे निबंध सादर करण्याचा अंतिम **दिनांक १५ जानेवारी, २०२२** असा आहे. यानंतर प्राप्त झालेले निबंध विचारात घेतले जाणार नाहीत. राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धेसंबंधीचे हे निवेदन राज्यातील सर्व माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील मुख्याध्यापकांनी सर्व शिक्षकांच्या निदर्शनास आणून द्यावे, तसेच त्यांना स्पर्धेत सहभागी होण्याकरिता प्रोत्साहित करावे, अशी विनंती आहे.

निबंधाचे विषय

1. **अध्यापनात तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता**
2. **ऑनलाईन अध्यापनातील समस्या व उपाय**
3. **बदलत्या शैक्षणिक प्रवाहासांठी प्रशिक्षणांची आवश्यकता**
4. **विद्यार्थ्यांवरील समाज माध्यमांचा परिणाम**
5. **विद्यार्थी विकासासाठी अवांतर वाचन**

स्वाक्षरीत
(डॉ. अशोक भोसले)
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक
शिक्षण मंडळ, पुणे-०४

* निबंध स्पर्धेचा तपशील *

अ) सर्वसाधारण निकष - १. आशय संपन्नता २. विचारातील अद्ययावतता, सामाजिक बांधिलकी ३. मांडणी, तर्कशुद्धता ४. भाषाशैली-परिणामकारकता ५. भाषाशुद्धता

ब) निबंधाबाबत अपेक्षा - १. अध्यापकाचे अनुभव, समाजनिरीक्षण, चिंतनशीलता, प्रत्यक्ष प्रयोग, उपक्रम यांचे प्रतिबिंब २. संदर्भासाठी दिलेले ग्रंथ, त्यांचे लेखक, ग्रंथाची आवृत्ती, प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक, इत्यादी बिनचूक माहिती. ३. मुद्देसुदपणा, विधायकता व शैक्षणिक दृष्टिकोन असावा.

क) स्पर्धकाची पात्रता- मान्यताप्राप्त शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षक/मुख्याध्यापक असावा.

ड) स्पर्धेचे नियम – १. शब्दमर्यादा ३००० शब्द २. माध्यम-मराठी, हिंदी किंवा इंग्रजी यांपैकी कोणतीही भाषा. ३. निबंध तीन प्रतीत सादर करणे आवश्यक राहील. ४. निबंध सुवाच्च व सुस्पष्ट असावा. ५. चित्रे, आकृत्या असल्यास त्या सुस्पष्ट व सुरेखित असाव्यात. ६. स्पर्धकाने निबंधाच्या कोणत्याही पृष्ठावर आपले नाव लिहू नये. ७. नियुक्त केलेल्या परीक्षक समितीने दिलेला निर्णय स्पर्धकांना बंधनकारक राहील. ८. पारितोषिके मिळालेले निबंध मंडळाच्या शिक्षण संक्रमण मासिकात यथावकाश प्रसिद्ध करण्याबाबतचे अधिकार मंडळास राहतील. ९. स्पर्धेचा निकाल जाहीर करण्याची तारीख निबंध प्राप्त झाल्यापासून साधारण ३ ते ४ महिन्यांच्या कालावधीनंतरची राहील.

इ) निबंधाचे मूल्यांकन करण्याची सर्वसाधारण पद्धतः

१. विषयज्ञान	४०%
२. विषय मांडणी	२०%
३. विषय प्रतिभाशैली व मौलिकता	२०%
४. एकूण परिणामकारकता	२०%

फ) पारितोषिके –

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांसाठी पारितोषिके

१. प्रथम पारितोषिक	-रू.५०००/- व सन्मानचिन्ह
२. द्वितीय पारितोषिक	-रू.३०००/- व सन्मानचिन्ह
३. तृतीय पारितोषिक	-रू.२५००/- व सन्मानचिन्ह
४. चौथे पारितोषिक	-रू.२०००/- व सन्मानचिन्ह
५. पाचवे पारितोषिक	-रू.१५००/- व सन्मानचिन्ह
६. उत्तेजनार्थ (पाच) पारितोषिके (प्रत्येकी एक हजार)	-रू.१०००/- व सन्मानचिन्ह

ग) प्रमाणित करावयाची माहिती –

स्पर्धकाने निबंधासोबत खालील नमुन्यात वैयक्तिक माहिती व प्रमाणपत्र देणे आवश्यक राहील.

* वैयक्तिक माहितीच्या प्रमुख बाबी *

१. संपूर्ण नांव

२. पत्रव्यवहारासाठी पत्ता (पिनकोडसह)

३. स्वतःचा भ्रमणध्वनी क्रमांक/ शाळेचा दूरध्वनी क्रमांक व ई-मेल आय. डी.

४. शैक्षणिक अर्हता

५. अध्यापनाचा अनुभव (वर्षे)

६. निबंधाचे शीर्षक

७. निबंधाची एकूण पृष्ठ संख्या

*** प्रमाणपत्राचा नमुना ***

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, मी (संपूर्ण नाव) .... या माध्यमिक शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयात शिक्षक/पर्यवेक्षक/उपमुख्याध्यापक/मुख्याध्यापक म्हणून गेली ..... वर्षे अध्यापनाचे कार्य करीत आहे. माझा प्रस्तुत निबंध राज्य अथवा राष्ट्रीय स्तरावरील कोणत्याही स्पर्धेसाठी पाठवण्यात आलेला नाही, हा कोणत्याही नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेला नाही. सदरहू निबंध माझ्या एम.एड., पीएच.डी. वा अन्य शैक्षणिक अर्हतेशी संबंधित नाही. तसेच या निबंधास संस्थेच्या / शाळेच्या वा अन्य अशा कोणत्याही स्पर्धेमध्ये पारितोषिक मिळालेले नाही.

सही

नाव :

शाळा/महाविद्यालयाचे नाव :

मा.श्री. शरद गोसावी यांनी अध्यक्ष, राज्यमंडळ या पदाचा कार्यभार स्वीकारल्यानंतर स्वागत करताना डॉ. अशोक भोसले, सचिव, राज्यमंडळ व अन्य अधिकारी...

महर्षि वाल्मिकी यांच्या जयंतीनिमित्त त्यांच्या प्रतिमेचे पूजन करताना डॉ. अशोक भोसले, सचिव, राज्यमंडळ, इतर अधिकारी व कर्मचारी...

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th November, 2021
Date of Posting - 26th November, 2021
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

मा.श्री. शरद गोसावी यांनी अध्यक्ष, राज्यमंडळ या पदाचा कार्यभार स्वीकारल्यानंतर त्यांच्या समवेत मंडळ अधिकारी व कर्मचारी...

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण
महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,
स.नं.८३२-ए,फायनल प्लॉट नं १७८,१७९
बालचित्रवाणीजवळ,आघारकर रिसर्च इन्स्टियूटमागे,भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४
दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७
ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com
वेबसाईट: http.//www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in

stamp

प्रति ______________________

____

____

____